

8081

1/1022

Ч.

ВИДАННЯ Т-ВА „ПРОСВІТА“

821 (2)

Омелян Терлецький
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Козацька доба

РІК 1936
Книжечка 2.
(Лютий)

Передплачуюте видання „Просвіти“.

З 1936. р. Товариство „Просвіта“ входить у третій рік відновлених місячних видань. За попередні два роки наші передплатники дістали низку книжечок, що мають свою тривалу вартість.

У 1934. р. були це, здебільша, оповідання з давнього й недавнього нашого минулого, крім того, три книжечки були присвячені життю й діяльності велетнів нашого національного відродження (Тарас Шевченко, Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович). Те, що деяких із названих книжечок майже не залишилося вже на складі, найкраще вказує на те, що думка відновити після війни періодичне видавання книжечок була дуже щаслива: наші місячні видання пішли широко в маси.

За 1934. рік наш передплатник дістав 11 місячних книжечок (одна — подвійна).

В 1935. р. вийшло 12 книжечок (одної, грудневої, наші передплатники не дістали, — не з нашої вини), та зміст їх уже був куди різноманітніший. Тут ми вже маємо, побіч життєписів великих наших людей (М. Грушевський), і коротеньку географію українських земель у Польщі, і книжечку з природознавства (про галапаси), є і про наш національний герб та прапор, маємо одну книжечку правничу, книжечку про те, як виглядатиме майбутня війна, і про те, як працює людський дух для того, щоб життя наше стало вигідніше й легше, і про значіння книжки, і про абісинців, які борються за свій край — а тільки — два історичні оповідання, при чому одне написане з приводу 750-ліття походу нашого князя Ігоря Святославича (Каяла) на половців.

Всі книжечки і з 1934. і з 1935. мають пояснення, ввідні статті, майже всі — мають образки.

У 1936. р. появились досі:

- 820 (1) **Омелян Терлецький**, ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, княжа доба, з 21 образками та 5 мапами (за січень), ст. 72, ц. 70 гр.
- 821 (2) **Омелян Терлецький**, ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, козацька доба з 33 образками та 5 мапами (за лютий), ст. 84, ц. 80 гр.
- 822 (3-4) **Володислав Ковальчук**, Інценізації вибраних творів Тараса Шевченка з 15 образками укладу сцени та 6 піснями в нотах (за березень—квітень), ст. 96, ц. 90 р.

Далі див. 3. стор. окладинки.

сб 10

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОЗАЦЬКА ДОБА

з 32 образками та 5 мапами

Л Ї В І В

1 9 3 6

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

T3(2YK)4-294

108

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок ч. 10.

ЗАНЕПАД І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.

В половині XVI. століття Україна пробувала в тяжкому занепаді. Український народ давно вже не мав своєї держави, був розчленований між пять держав. Найбільше українців було під Литвою, — до неї належала ціла Східня Україна. До Польщі належали західньо-українські землі. В склад Семигороду входила: Закарпатська Україна, під Молдавією найшлася Буковина й Басарабія, Московщина заняла Сіверщину.

Але ж бо й назверхні обставини були для України некорисні. На місці давньої візантійської держави була тепер варварська тоді Туреччина. І найважливіше — у Криму появилася нова татарська орда в XV. столітті, й вона стала дуже небезпечним сусідом України.

Почалася одна з найстрашніших картин історії Східньої України. Хижацька орда нападала часто, нераз кілька разів у році, на українські землі, що були під Литвою й Польщею, нищила людське добро, людей брала у тяжку неволю. Через те східня Україна сильно підупала й збідніла. Колишній великий, багатий Київ став невеличким містечком, а з південної України населення зовсім повивтікало так, що межа українських земель пересунулася на міста: Бар, Брацлав, Винницю, Черкаси. Це була величезна втрата для України.

Але найгірше було те, що татарські напади йшли далі, й то не тільки у Східній Україні, а й у західній. Польща й Литва, що повинні були боронити цих земель, як боронили їх колись наші князі, не мали на це

сили, з військового погляду вони не були до того добре зорганізовані. І так не було надії на оборону ні звідки...

Здавалося, що Україна пропаде. Це була найтяжча хвилина в цілій нашій історії.

Та тимчасом склалася подія, яка вирятувала український народ від повного знищення й дала доказ, що здоровий народ, здоровий духом і тілом, не може пропасти, що він усе найде спосіб для свого рятунку.

Цією подією було повстання козаччини.

ПОВСТАННЯ КОЗАЧЧИНИ.

Козаччина повстала на степах, за Дніпровими порогами. Через татарські напади спокійне населення звідсіля позабиралося. Залишилися тільки відважні одиниці, а то ще приходили сюди і з хліборобської України люди, яким обридло було спокійне життя й які шукали для себе воєнних пригод.

І такі пригоди вони мали тут із татарами. А щоб воєнне ремесло краще провадити, то вони лучилися в ватаги, на чолі їх стояли отамани¹⁾. Цих людей називали „козаками”. Цю назву прийнято від татар, бо й між татарами були люди, що відділювалися від воєнної організації орди, жили собі вільно на степах, жили очайдушним життям. Таких людей так і звали козаками.

Але кримська орда не допустила до розросту таких своїх татарських козаків, тимто вони й не дійшли до ніякого значіння. А українські козаки прийшли до сили, бо їх число раз-у-раз збільшалося. Ці наші козаки сполучувалися в ватаги, нападали на татарські ватаги, що верталися, понавантажувані награбованим на Україні добром, відбирали його й відбирали й людей, забралих у неволю. Але вони нападали й на турецькі міста, що були на північному побережжі Чорного моря, і пограбовували їх. Одне слово — на степах розгорілася

постійна партизанська²⁾ війна між українською козаччиною й татарами та турками.

Наскок козаків (картина Івана Іжакевича).

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ. ОСНУВАННЯ ЗАПО- РОЗЬКОЇ СІЧІ КОЛО 1552. Р.

Дуже важною подією для цієї козаччини було оснування Січі. Оснував її український шляхтич Дмитро Вишневецький, що прийшов туди, на степи, і став таким козацьким отаманом.

Вишневецький хотів усі козацькі ватаги позбирати й піти війною на татар та турків. З цією метою збудував десь коло 1552. року за порогами Дніпра, на Дніпровім острові Малій Хортиці замок, обвів його земляними валами, частоколом і таким чином створив тут дуже оборонне місце та захист для козаків.

Була це відома в нашій історії Запорозька Січ. Та творець її, Дмитро Вишневецький, опісля вплутався в волоські справи й попав туди в неволю. Волохи передали Вишневецького туркам, які його покарали на

смерть. Про його смерть залишився переказ у народі, який назвав його Байдою.

Основник Запорозької Січі
кн. Дмитро Байда-Вишне-
вецький.

Повстання Запорозької Січі мало велике значіння для дальшого розвитку козаччини, бо тепер ця степова козаччина обєдналася під одним отаманом, що мав осідок у Січі.

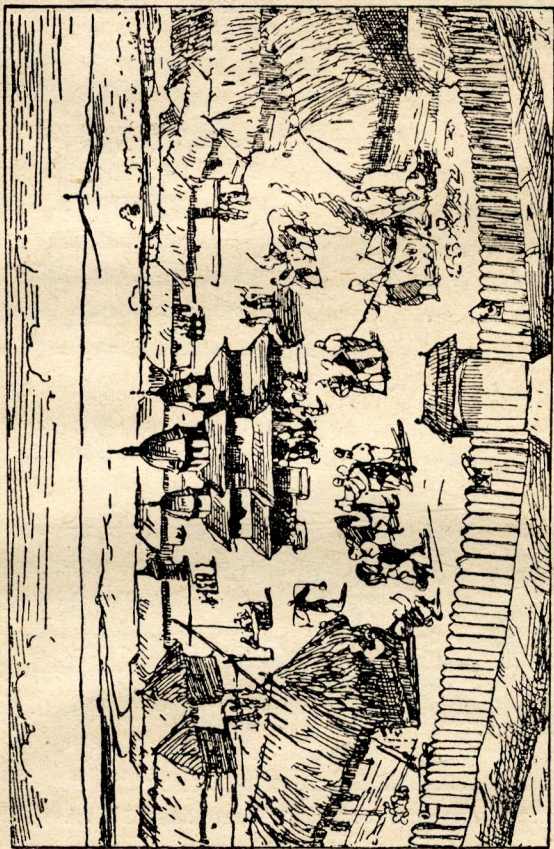
У звязку з цим витворилася організація Січі. На чолі Січового Війська стояв кошовий отаман, його вибирали на Військовій Раді, що складалася з усіх січовиків. Влада кошового була й так велика, а підчас походу нічим необме-

жена. А проте в часі миру кошового можна було всяк час на Військовій Раді скинути, бо ця Рада в важних справах мала вирішальний голос.

При боці кошового отамана (Січ називали також Кошем) була тісніша Рада, що складалася з висланців Військової Ради, або таки з військової старшини. Ця старшина обмірковувала всякі справи й передавала їх під рішення Військової Ради.

Військо поділялося на полки, а було їх часом кілька, а часом і кільканацять. На чолі полків стояли полковники. Кожний полк мав свою хоругву, свого довбиша й сурмача. Полки поділялися на сотні зі сотниками на чолі, сотні ж ділилися на десятки або куріні, а тут уже старшували курінні отамани.

До старшини, що була при кошовім отамані, належали: писар, що завідував військовою канцелярією, та осавули, сказати б по-теперішньому — адютанти^{а)}. При війську був скарб, були табуни коней, були чайки,

Запорозька Січ.

а то й кораблі, коли вдалося було їх захопити в турків. Козаки мали теж свою артилерію, якою завідував обозний.

Життя січовиків було дуже просте. Вони жили з полювання та з рибальства. Хліб на Січ привозили з України.

українських землях почали заводити панщину. Її ввели насамперед на західньо-українських землях, а опісля і в Східній Україні. Це викликало між селянством невдоволення. Селяни почали втікати від своїх панів на українські степи та приставати до козаків. І козаччина не лише дуже вбилася в силу, але й ще стала тепер инакша. Передтим вона складалася з найрізніших людей, із усяких очайдухів, тощо. Тепер у її складі найшлося переважно селянство. Та важне було й те, що частина цієї нової козаччини займалася далі хліборобством тай далі залишалася у східній Україні недалеко запорозьких земель, куди вже польська влада не сягала. Таким чином між козаччиною й людністю України починав витворюватися тісний зв'язок.

Отак сталося з нашою країною те, про що каже приповідка, що де, мовляв, біда найгірша, там поміч найближча. Не було в нашій історії гірших часів, як перша половина XVI. століття. Але ж і в тих тяжких часах український народ знайшов спосіб оборонити себе від загину — витворив козаччину й поставив Запорозьку Січ. Це дуже для нас усіх повчальне. Коли читати про оснування Запорозької Січі, то нам стає якось легше на душі, бо бодай цей невеличкий клаптик землі, що належав до Січі, був незалежною українською землею, мав свою українську владу. В цих таких тяжких часах це був здобуток немаловажний.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В XVI. СТОЛІТТІ.

З упадком княжої держави почався занепад і національного життя на Україні. Почали забувати історичну традицію, почало слабнути почуття національної самостійності та самопевності, занепадала освіта, письменство, хилилася до упадку й Церква на Україні. Але

в XVI. столітті усе пішло до кращого, настало національне відродження.

Почалося від того, що на західньо-українських землях декуди розбудився освітній рух. А на це вплинуло багато те, що на Україні повстали друкарні, де друкували книжки, призначені для українського громадянства. Книжка стала тепер дешевша, тимто й освітній рух міг далеко скорше поширитися (спосіб друкувати книжки винайдено в XV. ст. в Німеччині). А поширилася вона передовсім поміж нашою аристократією¹⁾, нашими панамі. Між нею поутворювалися освітні гуртки, що цікавилися освітою.

Було там кілька таких гуртків, але найважливіший був гурток у Острозі на Волині, в маєтках князів Острозьких. Тут князь Василь Костянтин Острозь-

Князь Костянтин Острозький.

кий, найбагатший пан у цій Польщі, дуже дбав про освіту. Його заходами повстала в Острозі висока школа, академія, а і друкарня, де друкували книжки, церковнослов'янську Біблію, а то і книжки, де була оборона православної віри й календаря цієї Церкви.

Таким способом наша аристократія ще раз, і то останній, прислужилася своєму народові. Опісля вона

збайдужніла до справ свого народу й нарешті перейшла в польський табор. Це була велика втрата для України, бо український народ утратив велику підпору у своїх змаганнях. Тимто і в Острозі по смерті Василя Костянтина Острозького, занепав освітній рух. Автім родина Острозьких у чоловічій лінії вимерла, жіноча ж

лінія спольщилася, й великі маєтки родини попереходили в польські руки.

Та саме тоді, коли українська аристократія переставала сповняти свої обов'язки супроти свого народу, появилася інша суспільна верства, яка взяла національну справу у свої руки. Тією верствою було міщанство, а почин до цього всього дало міщанство міста Львова.

Польське панування на українських землях і впровадження по містах т. зв. німецького права⁵⁾ мало для українського населення по містах дуже некорисні наслідки. Німецьке право було пристосоване тільки до католиків латинського обряду, тимто воно й давало по містах перевагу сповідникам цієї віри, отже — німцям і полякам. Наслідком цього міста утратили свою давню українськість, до переваги тут прийшли поляки та німці. В їх руках була управа міст, українське міщанство зішло на друге місце й відчувало на кожному кроці кривду. Та це почуття розбудило в нього змагання змінити цей стан і здобути знову для себе належне йому становище в місті. А що міщани бачили, що найліпший захист для української нації є Церква, то і взяли насамперед під увагу церковні справи.

Тому то львівські міщани подбали про те, що у Львові настановлено 1539. р. православного єпископа, якого вже довший час тут не було. А так узялися організувати саме міщанство у Львові. З тією метою вони зреформували⁶⁾ церковне братство, що було при церкві Успенія Пресвятої Богородиці у Львові. Відтепер це братство мало опікуватися не тільки церквою, а й узагалі боронити своєї віри та обряду, та крім того дбати про піднесення з упадку та національне освідомлення українських міщан. Це останнє мало зробити школа і книжка... І дійсно львівське братство розвинуло незабаром дуже гарну діяльність. Воно оснувало

школу, мало свою друкарню. У цій друкарні почали друкувати потрібні книжки для українського народу. Отак в 1574. р. видруковано „Апостол”. Була це взагалі перша книжка, друкована у Львові.

На зразок цього братства почали повставати такі братства скрізь по містах України. А це сильно причинилося до розбуду національного духа. На чолі цих братств стояло таки львівське, — воно від царгородського патріярха дістало право опіки над духовенством і добилося незалежності від єпископа. А це останнє було важне, бо тодішні єпископи кривим оком дивилися на міщан та на їх роботу в церкві й поза церквою. Львівське братство назвалося з-грецька Ставропігійським⁷⁾.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ В 1596. Р.

До часів Ярослава Мудрого Церква на Україні була у звязку з Римом. Щойно в 1054. р., коли наш великий князь помер, грецька Церква відлучилася від Риму, й від тоді й Церква на Україні теж розірвала з Римом звязок.

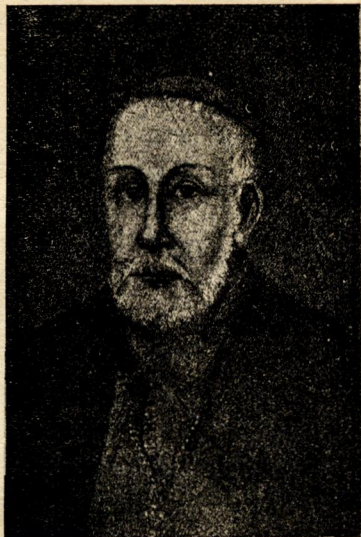
Були пізніше спроби зеднати знову нашу Церкву з католицькою. Ще король Данило, як знаємо, заключив був з Римом унію. Вдруге увійшла була наша Церква в унію з Римом після фльорентійського собору у 1439. році, де ціла грецька Церква прийняла була тоді унію. На цьому соборі був і київський митрополит Ізидор. Але ні за першим, ні за другим разом унія на Україні не поширилася.

Тепер почали знову підноситися голоси, щоб увести в нас унію, і тепер ця справа мала ліпші вигляди на успіх, бо православна Церква на Україні була у великому занепаді, й якась зміна була konieczна. Багато заважило тут і те, що польський король Жигмонт III. був гарячим прихильником унії, а зпоміж польського

духоверства езуїт і славний провідник, Петро Скарга. А зпоміж українських владик прихильниками унії були: львівський — Геден Балабан, луцький — Кирило Терлецький, холмський — Денис Збіруйський, турівський — Леонтій Полчицький, та найважливіше — київський митрополит Михайло Рагоза й найідейніший*) із усіх владик Іпатій Потій, єпископ володимирський.

В 1595. р. Потій і Терлецький виїхали до Риму й там зголосили приступ згаданих владик до унії. Зараз 1596. р. відбувся в Бересті собор, і там проголошено унію.

Але унія не здобула переваги на Україні. Більшість духовенства і взагалі української суспільности залишилися при православію. Це була велика шкода, бо наслідком того між

Іпатій Потій.

українцями повстали відтепер два табори, які зараз таки почали себе взаємно поборювати. Дійшло навіть до того, що уніятського полоцького архієпископа Йо-сафата Кунцевича православні вбили. Католицька Церква всіх обрядів признала його святим.

ПИСЬМЕНСТВО Й МИСТЕЦТВО.

Заведення унії викликало рух і в українському письменстві. Почали появлятися твори, що мали на увазі релігійні справи. Одні з тих творів боронили унію, інші — православія. Але попри це тут мали вагу і спра-

ви національні. Бо ж деякі твори, як, наприклад, твір „Пересторога”, або твори Івана Вишенського, або хоч би Мелетія Смотрицького „Плач”, були написані дуже в патріотичному дусі й мали вельми корисний вплив на українські освічені верстви. Побіч таких творів, почали в нас писати вертепні драми та й узагалі інші драматичні твори. А хоч усе це не могло рівнятися з творами з княжої доби, то проте своє значіння мало. Хто любив свій народ, тишився й тим, що було, й не шукав чужого письменства. Дуже важне було те, що ці твори були писані мовою до народньої української мови зближеною. А це було немов би вістуном того, що колись наше письменство вже таки цілком опреться на народній мові.

Найнижча верства, селянство, далі жила тим духовим дорібком, що повстав за княжої доби. Обрядові пісні, перекази, лицарські пісні жили далі в устах народу. Але тепер, побіч цих пісень, з'являються нові твори усної словесности, так звані „невольничі пісні” та й інші, зв'язані з подіями, які відбувалися на степах.

Вище, ніж письменство, стояло на Україні пластичне мистецтво⁹⁾. Українська суспільність любила-ся тоді в мистецтві, тимто тоді спроваджували навіть славних мистців-італійців, аби лише мати в себе гарні мистецькі твори. І справді на західньо-українських землях повстало в XVI. ст. кілька таких дуже цінних творів. До них належить Трисвятительська каплиця при Успенській церкві у Львові та Успенська церква з гарною вежею. Побіч камяного церковного будівництва розвивалося й дерев'яне будівництво з гарним виглядом.

Добре стояло тоді й малярство, що було продовженням давнього українсько-візантійського малярства, хоч і сюди передіставилися впливи тодішнього маляр-

ства із Заходу. Дуже цінним твором українсько-візантійського малярства є іконостас у церкві св. Пятниць у Львові, намальований українськими малярами в XVI.

Церква львівського Успенського Братства
зі славною вежею.

столітті. Одне слово — західньо-українські землі жили своїм життям (не рахуючи аристократії, яка відпала від

свого народу), вони мали внутрішню силу, щоб опертися чужим впливам.

Далеко гірше з цього погляду було духове життя Східньої України. Тільки ж там не було такої небезпеки, щоб підпасти під чужі впливи, як це могло бути в західньо-українських землях. Автім там настали такі політичні події, що поставили Східню Україну на першому місці в дальшому розвитку України.

ВІЙНА КОЗАЧЧИНИ З ПОЛЬЩЕЮ (1590—1596).

Відколи Запорозька Січ почала поповнятися, і то таки сильно, емігрантами-селянами з України, які втікали від панщини, відтоді відразу вирінуло питання, як укладуться відносини між Запорозькою Січчю та польською владою на українських землях. Бо для панів-дідичів не могло бути байдуже, що їх піддані знаходять для себе захист у Січі, а то їй, залишаючись на місці, організуються на козацький лад і не хочуть признавати нових порядків. Очевидячки, що й польській державній владі не могли бути ці справи байдужі. Тимто вона рішила запобігти цьому всьому так, що мало бути утворене „реєстрове козацьке військо”, — 6000 людей, зложене з „покозачілих” селян. Це військо мало діставати від уряду плату, а зате мало стерегти польського ладу на Україні. Хто в реєстер не попав, того мали роззброїти, і він мусів повертатися знов у підданство. Але цього не вдалося як-слід зробити, і завинила тут таки сама польська влада. Правда, реєстрових козаків організували, — але їм не виплачували плати. Тимто реєстровці пішли знову на „нелегальний шлях”¹⁰⁾ і знову зійшлися з нереєстровими козаками.

З усього стало ясно, що без збройної сутички не обійдеться. І так воно і сталося. Насамперед прийшло до боротьби між козаками й магнатом славного україн-

ського роду Янушем, князем Острозьким та іншими панами. На чолі козаків станув 1590. р. Криштоф Косинський — то він нападав на панські маєтності та грабував їх. Тоді магнати зібрали військо й побили Косинського, і сам він загинув у цій боротьбі.

Але це не приборкало козаччини. Вона далі розвивалася. Україна дуже „покозачіла” так, що, побіч Запорозької Січі, повстала окрема козаччина на потрияниччі Брацлавському й Волинському, під проводом Северина Наливайка. Наливайківці, з одного боку, Січовики, з другого, почали опановувати частини південної України, грабувати панські маєтки, а то і здобувати міста. Це приневолило польський уряд вислати військо під

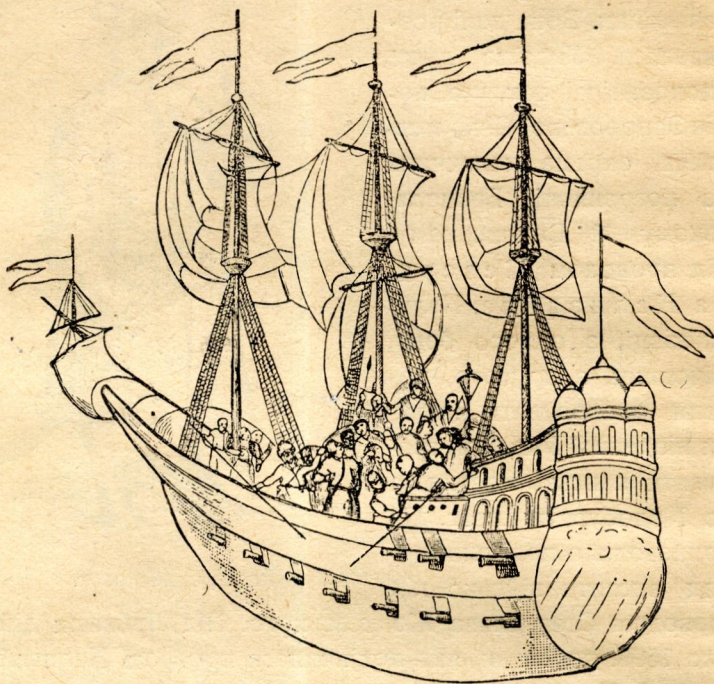
Реєстровий козак.

проводом Станислава Жолкевського. Під Лубнями дійшло 1596. до битви, яка покінчилася прогрою Наливайківців і Січовиків. До того між Наливайківцями й Січовиками не було згоди, й перед самою битвою козаки видали Наливайка Жолкевському.

КОЗАЦЬКІ НАПАДИ НА ТУРЕЦЬКІ ЗЕМЛІ.

Битва під Лубнями сильно ослабила Запорозьку Січ і ту козаччину, що поширилася була на хліборобській Україні. Але незабаром усе змінилося на краще. Бо ж Польща заплуталася була в війну спершу зі Шве-

цією, а опісля з Москвою, й не то що не могла використати своєї перемоги над козаками, а ще й потребувала цієї козаччини у своїх війнах. Тимто хліборобська Україна знову покозачіла, й Запорозька Січ прийшла до сили.

Козацька чайка на морі.

З початком XVII. століття Запорозька Січ використала цю свою силу в нападах на турецькі землі. Січовики на своїх чайках відбували походи по Чорному морі, нападали на турецькі міста, положені над бережжям цього моря. Цих походів відбулося кільканацять протягом кільканацятьох років. А ці походи, в яких козаки визволяли християн, що їх забирали були

турки в неволю, вкрили їх великою славою, вони стали звісні в цілій Європі. А для Європи це було щось надзвичайне, бо ж Туреччина була тоді така могутня, що

Запорозький табор.

з нею не могли собі дати ради сусідні з Туреччиною європейські держави.

ВІЙНА КОЗАЧЧИНИ Й ПОЛЬЩІ З ТУРЕЧЧИНОЮ В 1621. Р.

Безнастанні напади козаків на турецькі міста дуже роздратовали Туреччину, й її гнів повернувся не тільки на козаків, а й на Польщу. Бо Туреччина вимагала від Польщі, щоб вона не допускала до козацьких походів, а козаків уважали в Туреччині за підданців Польщі. Тимто вже в 1620. р. турки подалися з військом на Польщу й побили слабі польські війська під Цецорою. Після цієї перемоги турецький султан рішив відбутися великий військовий похід, що мав покінчитися розбиттям Польщі та знищенням козаччини.

У цій грізній хвилині польська влада звернулася до козаків по поміч. Петро Конашевич Сагайдачний, начальник козаків із хліборобської

України, згодився дати ту поміч, але передтим хотів добитися деяких уступок для українських бажань. Та

Січовики, під проводом кошового Бородавки, не чекаючи вислідів переговорів із Польщею, самі пішли їй на поміч. Це приневолило й Конашевича піти з допомогою, тим більше, що 300-тисячна турецька армія вже була вирушила на Польщу й на тодішню козацьку Україну. Козацька армія, під проводом Петра Конашевича, якого тимчасом обрали гетьманом Січі, налічувала 40.000 людей. Польське військо мало 35.000, з них яких 10.000 козаків. Таким чином у цім українсько - польським війську головна сила були козаки. Під Хотином над Дністром у Басарабії, що належала тоді до Туреччини, прийшло 1621. до великої битви, яка покінчилася прогрою турків. Таким робом і Польща і українські землі були врятовані перед турецьким пануванням.

Гетьман Петро Конашевич
Сагайдачний.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У СХІДНІЙ УКРАЇНІ.

Пізніше, ніж у західній Україні, бо щойно з початком XVII. століття, почалося національне відродження в Східній Україні. А початок до нього дали галичани, і перший із них був Ялисей Плетенецький, родом зпід Золочева в Галичині, який став ігуменом Печерської Лаври в Києві. Ось він і зорганізував друкарню в Києві при монастирі, і з неї почали виходити книжки, яких досі дуже мало було в Східній

Україні. І дуже корисне було те, що в Києві призбирався гурток учених людей, що їх сюди поспроваджував із Галичини Плетенецький. Тоді (1615) основано і братство в Києві на зразок західньо-українських братств. При братстві були школи.

Ялисей Плетенецький,
києво-печерський архимандрит.

У братстві зібрався спершу тільки гурток людей Плетенецького, але опісля приступило до нього багато з міщан і української шляхти.

Але найважливіше було те, що до цього братства вписався гетьман Петро Конашевич Сагайдачний із усім козацьким військом. Бо це був початок тісного звязку між козащиною і свідомим громадянством у Східній У-

країні. Сам Петро Конашевич був учнем острозької академії, а походив із дрібної шляхти в Самбірщині.

З цього ми бачимо, що в національному відродженні України галичани мали вельми велику вагу.

ВІЙНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З ПОЛЬЩЕЮ в рр. 1625. і 1630.

Участь козаків у війні з Туреччиною у спілці з Польщею й перемога під Хотиним не тільки врятувала

Україну від турецького панування, але викликала й те, що козаччина дуже поширилася поміж селянством Східньої України.

Та саме це сильно затривожило польських політиків. Вони бачили, що на Україні твориться щось, що вони називали „держава в державі”. Але ж тут заважили ще й інші справи, що теж мали своє значіння.

Козаччина нераз уже придалася Польщі в її війнах, але її існування не допускало до того, щоб увести у Східній Україні як-слід панщизняну господарку. А з цим не могли й не хотіли погодитися польські великі пани, що подіставали великі землі у Східній Україні й розвели тут на велику міру хліборобську господарку. А так узагалі треба знати, що саме тоді ціни збіжжя пішли сильно вгору. І саме ці пани-магнати сильно натискали на польський уряд і врешті добилися того, що уряд рішив геть чисто знищити козацтво.

В 1625. р. вирушив несподівано до Східньої України польський полководець Конєцпольський і побив Січовиків, які вийшли проти нього під проводом Жмайла. Правда, Польща не могла використати своєї перемоги, бо була саме занята війною зі Швецією, але все ж між козаками хліборобської України прокинулася зневіра у власні сили й повсталала охота ввійти в порозуміння з Польщею. Знову до значіння прийшли реєстровці, і дійшло до того, що гетьман реєстрових козаків, Грицько Чорний, настановлений поляками, збройно виступив проти Запорозької Січі.

Та Січовики вбили Чорного й під проводом Тараса Федоровича, прозваного „Трясило”, подалися на Східню Україну й опанували її. А вирішне тут було те, що все українське громадянство поставилося прихильно до Запорозької Січі. Воно бачило, що в тій боротьбі, яку зчинила Січ, мають вагу не тільки

інтереси самої Січі, а й інтереси українського народу. Такий настрій української суспільності затривожив Польщу, й вона пішла на уступки. Число реєстрових козаків збільшено на 8.000, а могло їх бути й більше. Пороблено уступки і православним, як зараз побачимо, і тим способом дальша війна перервалася.

Все це використали українські послы в польському соймі й добились того, що в 1632. році православним признано три єпископства: львівське, перемиське й луцьке, а київську митрополію поділено між православних і уніятів. Можна було сподіватись, що за цими уступками підуть і інші, але перешкодили цьому польські магнати зі Східньої України.

ВІЙНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З ПОЛЬЩЕЮ (1637—1638).

Ці магнати все стояли на тому, що з козаicinoю треба поступити рішуче, а щоб її винищити у хліборобській Україні, то треба — знищити Запорозьку Січ. Польський уряд, що рахувався з тодішніми обставинами й почав був робити деякі уступки українській суспільності, під натиском цих магнатів, таки змінив свою політику, пішов на руку панам і рішився перевести в життя думку магнатів, знищити Запорозьку Січ.

Коло Кодацького порога Дніпра вибудовано фортецю-замок, з метою — не пускати ні людей, ні харчів на Запорозьку Січ. Це був би, очевидно, смертельний удар для Січі, тимто козацький гетьман Іван Сулима напав на замок і до нащадку його зруйнував. А незабаром опісля вирушили на хліборобську Україну запорожці під проводом Павлюка-Бута. Під Кумейками прийшло до битви, в якій польські війська перемогли. І тепер у Польщі вирішено зі Запорозькою Січчю покінчити. Не допомогло те, що Яцко Остригин, і таксамо його наслідник Дмитро Гуня,

вирушили ще раз із Січі проти польських військ. Обох їх 1638. р. побито, й польські війська, з допомогою реєстрових козаків, заволоділи Січчю.

Це був тріумф¹⁰⁾ польської зброї. Ніколи ще, ні передтим, ні потім, польське панування не сягало так далеко на Схід. Український народ не мав ні одного клаптика землі, де він був би незалежним.

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬСЬКИМ ПАНУВАННЯМ ВІД 1638. ДО 1648.

Погром Запорозької Січі в 1638. році викликав велику пригнобу в українському громадянстві. І видко її було навіть у тих суспільних верств, які ніколи й не думали відриватися від Польщі, а хотіли тільки в ній добитися своїх прав. Було це українське духовенство, українська середня й дрібна шляхта та міщанство.

Вони бачили, що, наслідком погрому Січі, втрачено єдину підпору у змаганнях. Взагалі ці три суспільні верстви давніше ставилися байдуже, а то й неприхильно до козаччини. Вони вважали козаків за витвір степу, здібний тільки руйнувати суспільний лад, і то зі шкодою для них, для тих трьох суспільних верств.

Та від часів Сагайдачного вони почали прихильніше ставитися до козаччини. Вони бачили, що козаччина стає окремою суспільною верствою, що та верства, здобувши для себе привілеї, могла б, побіч них, побіч дотеперішніх трьох верств, існувати собі в Україні й не витворювати суспільного перевороту. А її збройна сила могла б стати в допомозі їм, цим трьом верствам, у їх змаганнях до досягнення їх бажання у ділянці: церковній, політичній і національній. А становище цих верств з дня на день гіршало, чим далі, тим ставало тяжче.

Відрадне ще було тільки те, що між православними й уніятами не було вже таких гострих суперечок,

не було тої тяжкої борні, як це воно було до 1632. р., до часу віднови православної гієрархії¹¹). Але православне й уніятське духовенство не було вдоволене з того, що не могло в польській державі добитися рівноправности з духовенством латинським.

Ще більш невдоволена була українська шляхта. Вона бачила перед собою польську аристократію, що мала на українських землях великі земельні маєтки. А сама вона не тільки не мала таких маєтків, а втратила і своє політичне значіння. Її не впускали до урядів, віра її не була з латинською рівноправна, а в торгівлі збіжжям вона мусіла витримувати сильне суперництво з польськими магнатами. Це все настроювало її неприхильно до цього політично-суспільного ладу, який на українських землях заведено.

Подібно було воно і з українським міщанством. Міста в Польщі були взагалі упосліджені, і то через політику польської шляхти, яка довела міщан до великих обмежень у їх торгівлі. А ще гірше було становище українських міщан, бо вони не мали навіть тої волі рухів, яку мали міщани-католики. Так було воно особливо в західніх землях. До того прилучилася ще й жидівська конкуренція, бо жиди, завдяки своїй здатности до торгівлі, потрапили були захопити її по містах у свої руки. Нічого казати, що й міщани очікували якоїсь зміни на краще й покладали свої надії на Запорозьку Січ.

Та коли ці три суспільні верстви, хоч невдоволені, й не думали відриватися від Польщі, то селянство ставилося явно вороже і до панів-дідичів, що заводили панщину, і до самої держави, яка панщизнячий лад устанвила. Воно кожної хвилини було готове взяти участь у боротьбі козаків чи з магнатами, чи взагалі з Польщею. І не зважаючи на погром Січі 1638. р., се-

лянство далі годувало в серці бажання силою здобути зміну свого становища.

Це був уже революційний настрій. У повітрі висіла суспільна революція.

А тимчасом надійшов 1648. рік.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1648—1657).

Війна

з

Польщею

1648. р.

Безпосередньою спонукою до великого перевороту, що настав на українських землях 1648. р., було покриття чигиринського козацького сотника Богдана Хмельницького, котрому староста Чаплінський забрав був хутір Суботів. Коли Хмельницькому не лише не віддано його хутора, але противники загрожували його життю, він утік на Запорожжя. Тут він рішив зорганізувати збройну силу, щоб із нею почати з Польщею війну. Опанувавши з початком 1648. року Січ, Богдан Хмельницький увійшов у порозуміння з Кримською Ордою. Так склався козацько-татарський союз. Таким чином він забезпечився від того небезпечного сусіда, що ставав його союзником, і зараз вирушив на польські війська, що саме мали думку податися на Запорожжя.

Над Жовтими Водами й під Корсунем прийшло 1648. р. до боїв, і тут польські війська геть чисто розбито. Це була незвичайна подія, бо досі поляки все ламали козацькі сили. Вона мала такий наслідок, що Хмельницький відразу став паном цілої Східньої України. Та найгірше для поляків було те, що як-стій вибухло селянське повстання, й селяни повиганяли зі Східньої України панів-дідичів та їх арендарів-жидів.

Тепер Хмельницький, разом із татарами, подався далі. Під Пилявцями прийшло до нової битви, яка покінчилась утечею польських військ із поля бою. Хмель-

ницький мав вільний шлях на Львів. У західніх землях, особливо в Галичині, вибухло повстання, де, крім селянства, повстали й міщани деяких міст і збідніла українська шляхта. Хмель-

Гетьман Богдан Хмельницький; ритовина з XVII. ст., виконана тогочасним голандським майстром Вавмансом, під ритовиною був латинський підпис Б. Хмельницького із гербом Великого Гетьмана.

ницький пішов на Львів, обложив його, приневолив місто скласти грошовий окуп, а звідтіля пішов ще під Замостя. Та на цьому покінчився похід Хмельницького. Він завернувся у Східну Україну і з початком 1649. р. віхав тріумфально до Києва.

Воно може видатися дивним, що Хмельницький не пішов далі в глиб Польщі, що перервав той такий щасливий похід. Можна було сподіватись, що він зовсім таки розвалить Польщу, й війна закінчиться. Але Хмель-

ницький цього не зробив, і мав для цього важні причини.

Найважливіша причина було те, що Хмельницький тоді ще не вірив, щоб можна було збудувати незалежну українську державу. Він не знав, чи може мати за собою всі українські верстви, бо зі самим селянством та козацтвом годі було зважуватися на таке велике діло. Козацтво було би вдоволене, коли б було дістало в польській державі привілеї, які зрівнювали б козацтво зі шляхтою. Тимто воно схиялося до того, щоб погодитися за такі уступки з Польщею. А з селянством

справа взагалі не така була легка. Цілу масу селянства прийняти в козацтво не можна було, тимто можна було сподіватися, що після того, як Польща буде розбита, селянство стане всупір до козацтва, а тоді замість української держави настане — заколот. Ось де була головна причина відвороту Хмельницького.

Вїзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва з поч. 1649. р. На порозі Софійської церкви витає і благословить гетьмана митрополит Сильвестер Косів (малюнок М. Івасюка).

Але були ще інші причини. Хоч Польща цією війною була дуже ослаблена, то все ж сил її не можна було собі легковажити. Загрожена у своїх корінних кряях, вона могла знайти в собі досить сили, щоб відбити удар. Це й показала вона дійсно опісля в війні з Україною та зі Швецією. А тоді всі воєнні успіхи Хмельницького могли цілком пропасти. Автім татарський союзник був усе дуже непевний. Тай сусіди, Молдавія й передовсім Москва, могли теж умішатись у війну на некористь Укра-

їни. Все це й було причиною, чому Хмельницький уважав за конечне поки-що перервати дальший похід на Польщу.

Бож не треба забувати, що й українське громадянство було таки заскочене великими перемогами гетьмана. Тяжке становище в часі 1638.—1648. р. мало такий вплив, що взагалі мало хто мав віру в те, що може бути лекше. Того, що могутня держава, якою була Польща, може потерпіти такі невдачі, мало хто сподівався. А про те, щоб можна її, навіть після цих усіх перемог, розбити, ніхто й не думав.

Усі ці настрої, усі ці думки Хмельницькому були відомі, і з цим усім йому треба було рахуватися. І сам він тоді ще й не думав і не хотів повного розриву з Польщею.

**Дальша
війна
з Польщею
1649. р.**

Вертаючись на Україну, Хмельницький мав надію, що з Польщею прийде до миру. Новий король, Ян Казимир, за якого подав при виборі і Хмельницький свій голос, обіцяв зробити з ним злагоду. Перепон щодо злагоди можна було сподіватися від магнатів („королевят”, як їх тоді звали), що мали свої посілости на Україні. І це дійсно так і сталося. Вже дуже незабаром показалося, що до згоди таки не прийде, і гетьман ізнову вирушив з татарами на Польщу. Поляки замкнулися у збаразькому замку, й гетьман почав там облогу. Тимчасом на підмогу своїм прийшов із військом Ян Казимир, а тоді гетьман звернувся проти короля. Під Зборовом прийшло в 1649. році до битви. Польське військо було окружене козаками й татарами, й певне було б геть чисто розбите, та в вирішній хвилині зрадили татари. Вони відступили від дальшої битви й погодилися з королем. Це і приневолило гетьмана теж увійти в переговори,

які й покінчилися так званою Зборівською умовою.

На підставі Зборівської умови мала існувати автономна¹²⁾ Україна, зложена з трьох воевідств: київського, чернигівського та брацлавського. В цій автономній Україні мало бути 1) 40.000 українського війська; 2) на чолі війська мав стояти вибраний козаками гетьман, якому

„Дари в Чигирині“: чужоземні послы в Богдана Хмельницького (малюнок Т. Шевченка).

мав належати Чигирин; 3) урядовцями могли бути, по-біч козаків, тільки православні шляхтичі; 4) жиди не мали права пробувати в автономній Україні; 5) київський митрополит мав засідати в сенаті; та ще були й інші точки меншого значіння.

Така умова, зроблена з конечности, не могла, очевидно, вдоволити ні гетьмана, ні взагалі українську суспільність. Україну обмежено тільки на три воевідства, решта ж мала залишатися під Польщею на

далі. І це власне була одна з найтемніших сторін цієї умови й викликала велике невдоволення. Козацтво було невдоволене з того, що число його було обмежене. Та найбільше невдоволене було селянство — про його долю в умові не було і згадки. Та бо й Польща була невдоволена з цієї умови. Вона ж не могла погодитися з тим, що повстала автономна Україна. То так і видко було, що війна почнеться наново. Це бачили обидві сторони, й обидві готовилися до нової війни. До збройної розправи прийшло 1651. р. під Берестечком. Татари й тут гетьмана зрадили, й наслідком цього українське військо побито.

Тоді гетьман знову мусів зробити в Білій Церкві умову, тай то некориснішу від Зборівської. Автономну Україну обмежено тільки на київське воєвідство, де мало стояти всього 20.000 козаків. Але ця умова залишилася тільки на папері. Війна відновилася, а викликала її Польща.

Пішло з того, що гетьман задумав був одружити свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря¹³). Таким чином мало прийти до тісного звязку між Україною й Молдавією, а це мало б бути для України підпорою в дальшій її війні з Польщею. В Польщі це зараз зрозуміли, тимто проти українських військ вислали свої війська. Під Батогом 1652. р. прийшло до битви, де ще раз заяснів воєнний геній¹⁴) гетьмана. Польські війська розбито, знищено, сам полководець Каліновський у бою погіб. Ця вигра уможливила Тимошеві похід до Молдавії, де він і одружився з господаревою донькою. Але тут Хмельницькому не пощастило, бо незабаром опісля Тиміш згинув у боротьбі підчас облоги міста Сучави семигородським та волозьким воєводою. А з Польщею теж поки-що перервалася війна, бо тимчасом гетьманові вдалося заключити союз із Москвою. Це змінило ціле політичне становище, бо

на овиді стояла тепер війна України з Польщею у спілці з Москвою.

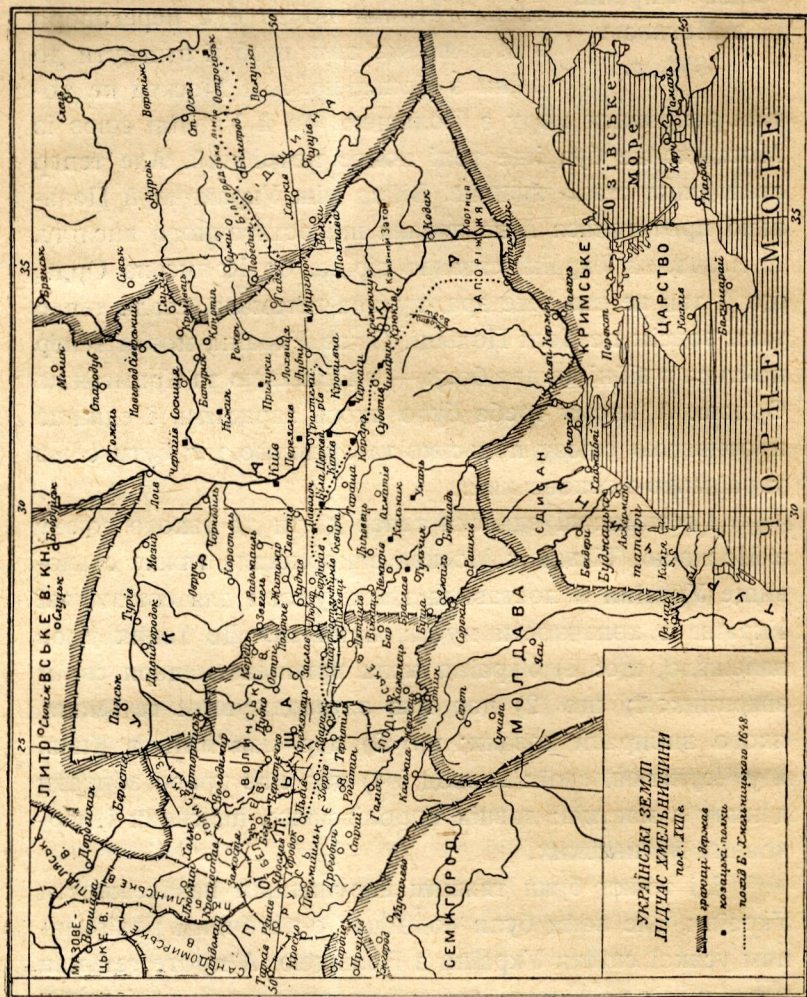
**Союз України
з Москвою
1654. р.**

Ще 1649., перед зборівською битвою, гетьман почав був переговори з Москвою з тим, щоб її втягнути до війни з Польщею. Але Москва не хотіла розривати миру з Польщею. Та й Україні союз із Москвою не був іще тоді конче потрібний. Але тепер становище стало инакше. Війна між Україною й Польщею протягалася й не давала ще остаточного висліді. А тимчасом Україні ставало гірше, бо Кримська Орда, що й так не раз уже зраджувала гетьмана, стала тепер таки зовсім по боці Польщі. Отже Україна могла тепер найтися в війні на два боки — з Польщею та Кримською Ордою. А цьому треба було якось зарадити, і єдиною противагою союзу польсько-татарського міг бути союз українсько-московський.

І гетьманові вдалося тепер дійти до такого союзу з Москвою. Тільки ж Москва використала тяжке становище України й поставила тяжкі умови для союзу, які Україна з konieczности мусіла прийняти. До таких умов належало, що: 1) Україна мала признавати царя своїм зверхником; що 2) цар мав затверджувати гетьмана, якого вибирали козаки; що 3) цар мав мати в Києві й у Чернигові своїх воевод і 4) цар мав право збирати данину з маєтків: давніх королівських, панських і церковних латинських.

Ці точки були тяжким порушенням незалежності України, але вони були водночас остаточним розірванням усякої спілки України з Польщею. А проте гетьман усе ж виміг на Москві, що вона згодилася на такі точки умови: 1) на чолі України стоїть гетьман, якого вибирає козацьке військо; 2) гетьман може приймати посольства від чужих держав; 3) козацького війська має

бути 60.000; 4) виборні козацькі суди й виборні міські уряди мають далі вільно існувати; 5) права й вільности

всякого стану людей на Україні не можуть бути нарушені.

Всі ці точки умови між Україною й Москвою прийнято в березні 1654. р. в Москві, а проголошено їх у Переяславі, й від того названо цю умову Переяславською. Ця умова мала започати унію України з Москвою, але насправді ця унія в життя не ввійшла, бо гетьман уже був, і цар не мав нагоди його затверджувати, данин для царя на Україні не збирали, а козацького війська було тільки, кілька бажав собі гетьман. Отак у дійсности вийшло на те, що це був політичний і військовий союз двох незалежних держав, України й Москви, для того, щоб вести спільну війну з Польщею й татарами.

І незабаром така війна й почалася.

**Війна України
й Москви з Польщею
й Кримською Ордою
1654—1655.**

Війна почалася насамперед на Білій Русі, яку протягом 1655. р. заняли московські й українські війська. Трохи пізніше почався наступ на західньо-українських землях. Тут була головна сила українських військ під проводом самого гетьмана, тут були й помічні московські війська. Гетьман і цим разом підступив під Львів, місто дало окуп, Хмельницький пішов далі, побив польські війська під Городком і в жовтні 1655. р. примусив Люблин здатися.

Таким робом Польща була на двох боках розгромлена. Та найважливіше було те, що саме тоді (1655) вдарила на Польщу Швеція, і дуже скоро заняла її велику частину разом із Варшавою, а опісля й решту польських земель. Дальший наступ Хмельницького був тепер непотрібний. Ціль союзу українсько-московського досягнуто: Польща була зовсім переможена.

**Україна на вершку
могутности (1655—
1657), зірвання союзу
з Московою й союз
України зі Швецією.**

шалася ще Орда, але вона сама не могла зважитися на війну з Україною. Та й між Україною й Ордою прийшло до зближення.

Але був іще й союзник України — Москва. І саме цей союзник ставав з дня на день прикріший. Ще під час спільної війни з Польщею доходило до непорозуміння,

Печатка української держави
за Богдана Хмельницького.

Наслідком цих подій у Польщі становище України геть чисто змінилося, і змінилося для України на краще. Польща була така ослаблена, що перестала бути для України небезпечною. Зали-

шалася ще Орда, але вона сама не могла зважитися на війну з Україною. Та й між Україною й Ордою прийшло до зближення. Але був іще й союзник України — Москва. І саме цей союзник ставав з дня на день прикріший. Ще під час спільної війни з Польщею доходило до непорозуміння, а навіть до збройної розправи між обома союзниками. Так було на обох воєнних фронтах, особливо ж на білоруському, де прийшло до боротьби між українськими й московськими військами на більші розміри.

Автім союз України з Московою не мав прихильности серед української суспільности. Частина козацької старшини була дуже ворожо настроєна до Москви, а дехто з неї таки не склав цареві присяги. Але й між рядовим козацтвом були противники Москви. Дійшло було навіть до того, що в деяких полках побито московських урядовців, які прийшли відбирати присягу для царя. І українське духовенство не склало присяги. Все це показувало, що про дальшу спілку України з Московою не може бути мови. Тай ця дальша спілка тепер Україні не була потрібна.

Це бачив дуже добре сам гетьман. Та він усе був тієї думки, що союз із Московою є тільки хвилинною ко-
нечністю, і що той союз при першій нагоді треба буде
розірвати.

І така нагода настала тоді, коли Швеція побила
Польщу й виявила цим свою силу. Гетьман як-стій рі-
шивсь увійти в порозуміння з цією силою, бо Швеція
могла стати дуже добрим союзником і проти Польщі
і проти Москви. До того ж вона не могла ніколи стати
небезпечною для України. Ото ж Хмельницький почав
зі Швецією переговори вже тоді, як ішов походом на
Польщу разом із Московою. Переговори йшли добре.
Дійшло до того, що укладено великий плян поділу
Польщі: Україна мала дістати всі українські землі, Шве-
ція — північну Польщу, Бранденбургія-Прусія — за-
хідні польські землі, з Литви мала повстати самостійна
державка, а решту Польщі, себто південну, з Краковом,
мав дістати семигородський князь із титулом поль-
ського короля.

Цей плян сильно загрожував Польщі. Але й Мос-
ква боялася Швеції, звязаної з Україною, тимто між
Польщею й Московою прийшло не тільки до миру, але
й до союзу (1656). Таким чином союз України з Мос-
квою потривав ледви кілька місяців, і Україна стала
зовсім самостійною і супроти Польщі і супроти Москви.
Це була вже зовсім незалежна українська державка! Чи-
гирин, осідок гетьманської влади, став осередком цілої
політики у східній Європі. Всі боялися могутнього геть-
мана, надслухували кожне його слово, що могло пере-
мінитися у грізне діло.

Гетьман насправді хотів перевести задуманий плян,
уже вислав військо на допомогу семигородському кня-
зеві, що йшов на Польщу, але тимчасом сталося неща-
стя: нагло 27. липня 1657. р. гетьман помер. А тимчасом

настали несподівані події, що ввесь цей п'янь перевернули.

Богдан Хмельницький це найбільший наш гетьман. Можна декуди прочитати, що він змагав до зєдинення України з Москвою. Таким виставляють його москалі, або ті, що тягнули руку за Москву. Та така думка — це найбільша кривда для пам'яті Великого Гетьмана. Не можна також уважати Богдана Хмельницького за суспільного революціонера, бо ж він суспільного перевороту собі не бажав, а збудував українську державу, на українській підставі, на зразок інших тодішніх європейських держав.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ (1657—1659).

Вибір гетьмана.

Ще за життя Богдана Хмельницького на гетьмана обрано малолітнього гетьманового сина, Юрія. Але зараз же по смерті гетьмана, козацька старшина змінила свою попередню

Гетьман Іван Виговський.

постанову й вибрала гетьманом Івана Виговського. За це Іван Виговський зобов'язався не управляти державою без козацької старшини. Таким чином козацька аристократія запевнила собі значіння в державі. За Богдана Хмельницького так не було: всі державні справи рішав сам гетьман. А проте, щоб нового геть-

мана визнало козацтво, скликано до Корсуня козаць-

кий сойм, зложений із козацької старшини та з висланців від полків, і той сойм признав Івана Виговського гетьманом.

Позакраєва політика.

Новий гетьман ішов тим самим шляхом у позакраєвій політиці, що й Богдан Хмельницький: він держався Швеції й остаточно заключив із нею у жовтні 1657. р. тісний союз.

Важніші точки цього союзу були такі: 1) Україна буде допомагати Швеції в усякій війні з винятком війни з Москвою; 2) Швеція визнає Україну незалежною державою; 3) всі українські землі, що були під Польщею, мають бути прилучені до України. Цей союз подавав великі надії, але вони не здійснилися, політичне становище тимчасом сильно змінилося. Польща зірвала повстання проти Швеції, і шведські війська мусіли Польщу покинути. Таким робом не тільки не вдався плян поділу Польщі, але й Україна, утративши шведського союзника, залишилася сама перед Польщею, Москвою й Ордою. Треба було швидко щось діяти, щоб не наразити держави на війну з трьох боків. І великим успіхом політики Виговського було те, що прийшло до порозуміння й навіть до союзу з Ордою. Цей союз був тим більш потрібний, що в самій Україні прийшло до дуже грізних заворушень.

Політично- суспільний лад української козацької держави.

Українська держава, збудована Богданом Хмельницьким, спиралася на такий суспільний лад, як і інші тодішні європейські держави. Отже на верху була верства великих земельних власників — козацька старшина, себто т. зв. земельна аристократія. За нею було рядове козацтво і дрібна шляхта, які мали менші земельні посілости й відповідали дрібній шляхті в інших народів.

Велику земельну власність мала і Церква. А так було ще міщанство й нарешті селянство.

Кожна з цих верстов мала інші права й обов'язки в державі. Козацтво мало обов'язок військової служби, але мало теж і найбільші права. Козаки мали право брати участь у Генеральній Раді, тільки козаки могли бути державними урядовцями. Та ще більші права мала козацька аристократія, бо вона брала участь у Старшинській Раді, а ця Рада звичайно вирішала всі державні справи. Міщанство складало оплати і в більших містах мало самоуправу. Доля селянства в українській державі покращала, але воно таки було обов'язане до деяких повинностей супроти пана-дідича, яким тепер на місце польського магната став український козак-аристократ.

Коли дивитися тепер на такий суспільний лад, то він вражає тим, що мешканці української держави не мали рівних прав, як би ми собі цього бажали, та ще й те, що була панщина, хоч і в дуже лагідній формі. Але не можна забувати, що це були инакші часи, як тепер, та що це був такий самий лад, як у інших європейських державах, і Україна не була тут винятком. Поки жив Богдан Хмельницький, то ні одна суспільна верства не мала надто великого голосу в державі. Але з вибором на гетьмана Івана Виговського відносини змінилися.

Політичний лад української держави уклався за Богдана Хмельницького. На чолі держави стояв гетьман. Богдана Хмельницького обрали гетьманом на Січі, а Івана Виговського вибрала Рада козацької генеральної старшини. Влада гетьмана за Богдана Хмельницького була нічим необмежена так, що Великий Гетьман був абсолютним¹⁵⁾ монархом. Тільки для поради скликавав він у важніших справах т. зв. Старшинську Раду, цебто, найвищих козацьких достойників. За Івана Ви-

говського, й за його наслідників, Старшинська Рада, цей, так сказати б, український сойм, був найважливішим державним збірним тілом, що, разом із гетьманом, вирішувало всі найважливіші справи. Меншу вагу мала Генеральна Рада, в якій могли брати участь усі козаки. При виборі Івана Виговського брали участь і міщани.

Уряд української держави складався з козацьких високих достойників, із т. зв. генеральної старшини. До цієї старшини належали такі достойники: генеральний писар, що управляв генеральною канцелярією, генеральний підскарбій, що завідував грошми, генеральний обозний, що мав під своїм оком пушки (артилерію), генеральний осавул, що був прибічним урядовцем гетьмана (по-теперішньому адютант) і генеральний суддя, що проводив найвищим судом. Це, як би сказати по-нинішньому — були міністри.

Від цих осередніх урядовців, від уряду були залежні всі нижчі урядовці держави. Ціла держава поділялася на округи, т. зв. полки, це так, як нинішні воєводства в Польщі, чи провінції. На чолі їх стояли полковники, а при них були полкові урядовці. Полки поділялися на менші округи, на т. зв. сотні, це те, що теперішні повіти. На чолі сотенних округ стояли сотники, а побіч них були — сотенні урядовці. Сотні поділялися на громади, на їх чолі стояли отамани, це як би теперішні віти.

Всі ці урядовці мали владу адміністративну та військову, а були теж між ними й судді. Тільки деякі міста мали своїх окремих урядовців, а духовенство мало свої особні суди.

Військо складалося з козаків, які доповнялися людьми зпоміж селянства та міщанства.

На тодішні часи цей політичний лад був зовсім добрий, і він міг добре послужити населенню. Тільки ж це населення, розхвильоване визвольною боротьбою

й передовсім соціальною революцією¹⁶), не далось так легко вкласти в державні рямці. За Богдана Хмельницького було всередині держави спокійно, бо гетьман держав усе своєю залізною рукою. Тай його повага як гетьмана-визвольника була занадто велика в усіх суспільних верств.

За Івана Виговського воно було вже інакше.

Бунт Мартина Пушкаря.

Як ми вже писали, Іван Виговський завдячував свій вибір козацькій старшині. Він і пообіцяв, що буде управляти державою, радячись цієї старшини. Але саме це й не подобалося рядовому козацтву, яке не бажало собі переваги козацької аристократії. Оце й використав один лівобережний полковник, Мартин Пушкар, і почав бунтувати козаків проти Виговського, щоб самому собі стати гетьманом. Тут найгірше було те, що Пушкар зв'язався з Москвою, яка рада була бачити на Україні нелад і внутрішню боротьбу. І до того справді дійшло.

Коли Пушкар явно виступив і зірвав на Лівобережжі повстання проти Виговського, гетьман порозумівся швидко з татарами й вирушив разом із ними на Лівобережжя. Під Полтавою прийшло в 1658. р. до битви, в якій Пушкарєве військо зовсім побито, й сам Пушкар у бою загинув. Так зроблено кінець бунтарям, що викликували заколот у державі, Москва не могла радіти, що на Україні запанувало безладдя. Гетьманська влада виявилася цим разом міцною.

Гадяцька умова з 1658. р.

Пушкарів бунт виявив дві небезпеки для української держави. Перша це було те, що держава могла бути наражена на внутрішні заворушення, друга, і то найгірніша небезпека була та, що Москва ставала що раз небезпечнішим сусідом України: вона мала на оці одне — викликати заколот в українській державі на те, щоб

нею заволодіти. А так стояла ще Польща, що не могла переболіти втрати східньо-українських земель: вона сама могла вдарити на Україну, а то й на спілку з Москвою.

До цього ніяк не можна було допустити, бо одночасна війна з Москвою й Польщею була б найгіршим лихом для молоденької держави. З того вийшла konieczність порозумітися з одною з цих держав. А що Москва була тоді куди небезпечніша за Польщу, то й залишилася одна можливість: порозумітися з Польщею. Польща була схильна порозумітися з Україною, то й переговори між обома державами довели до умови, зробленої в Гадячі на Лівобережжі 1658. р.

Важніші точки Гадяцької умови були такі: 1) Україна входила в унію з Польщею, як самостійна держава під назвою „Велике князівство Руське”, зі спільним королем і спільним соймом у Варшаві; 2) територія¹⁷⁾ цього „Великого Князівства Руського” мала обіймати воєвідство київське, брацлавське й чернігівське, цебто ті землі, що їх признала Польща у Зборівському договорі Б. Хмельницькому; 3) на чолі України мав стояти гетьман, вибираний козаками й затверджуваний королем; 4) козацького війська мало бути 30.000, найманого — 10.000; 5) адміністрація України мала залишатися така, як досі; 6) київська академія мала бути зрівняна у правах з краківською, та мала повстати ще одна українська академія; 7) православна віра мала бути зрівняна з католицькою в цілій Польщі й Литві, митрополит і владики мали дістати місце в сенаті.

Коли порівняти Гадяцьку умову зі становищем України в останніх роках панування Богдана Хмельницького, то вона означає уступлення України з цього високого становища, бо тоді вона була зовсім незалежною державою, а тепер була звязана з другою державою унією. Але серед тих обставин ця умова була по-

літичним здобутком, бо вона усувала небезпеку війни України на два боки, зате ж давала Україні змогу розправитися війною з Москвою, і та війна могла б раз на все усунути московську небезпеку.

А війна з Москвою таки зараз і прийшла.

**Війна
з
Москвою
1659. р.**

На Лівобережжі вибухло знову повстання, і Москва прийшла повстанцям на поміч. Це й був початок війни між Україною й Москвою, — Москва зрозуміла, що Гадяцька умова означає війну з нею. Іван Виговський, маючи цю умову, таки поклав собі покінчити з Москвою, яка вислала свої війська на Лівобережну Україну.

Гетьман був уже тоді в тісному союзі з Ордою, то й українські й татарські війська вирушили на москалів. Під Конотопом на Лівобережній Україні прийшло в 1659. р. до великої битви, яка покінчилася повним розгромом московських військ. Яких 30.000 москалів лягло на полі битви. Це була одна з найбільших битв у тодішніх часах і найбільший тріумф України над Москвою. Україна від московських військ була очищена.

Але тріумф України й Виговського над Москвою був дуже короткий. Самі українці довели до того, що не можна було використати такої великої перемоги, й допомогли Москві видобутися з прикрого становища.

Цими українцями були січовики.

**Війна з Запо-
розькою Січчю
1659. р.**

Між Запорозькою Січчю й українською державою з гетьманом на чолі не було згоди вже за Богдана Хмельницького. Справа в тому, що Запорозька Січ була військовою державою, де всі були козаками, що жили спільно на Січі, між ними не було ні багатих, ні бідних, тут панувала маєткова рівність. Так могло бути в невеличкій державі, що мала тільки одну мету перед собою — війну. Зовсім не те була дер-

жава Богдана Хмельницького. Вона ж мала далеко ширші цілі, тут треба було думати про захист для цілого населення, про його добробут. Тимто й держава Хмельницького мусіла бути зовсім инакше збудована, як Запорозька Січ, і так воно й було, як ми вже це бачили попередньо. Того то й обидві українські держави не були між собою в приязни. Та аж за Івана Виговського настала між ними ворожнеча, яка викликала нарешті війну.

Війну почали січовики, що і в часі повстання Пушкаря получилися були з ним. Тоді їх побили гетьманські війська, але до вирішного бою із Запорозькою Січчю тоді не дійшло, бо гетьман Виговський уважав тоді за далеко важнішу справу війну з Москвою. Це й використали січовики. Їх кошовий Сірко, дуже славний боївник, але поганий політик, не рахувався ні з чим, а тільки з добром Запорозької Січі. Тимто в часі битви під Конотопом він напав на Крим, не зважаючи на те, що Орда була тоді союзником гетьманської України й дуже була потрібна їй у боротьбі з Москвою. Та ще гірше! Зараз-таки Іван Сірко вирушив на гетьманську Україну й обложив гетьманську столицю, Чигирин. Це відразу знівечило успіхи гетьмана в його війні з Москвою. Татари покинули дальшу війну, а й гетьман мусів те саме зробити, мусів іти на оборону своєї держави перед Сірком. А тимчасом Лівобережжя заняли московські війська, там знову вибухло повстання проти Виговського. Настав великий заколот — на Правобережжі вибухло повстання. Виговський бачив, що можливості оборони немає, і склав гетьманську булаву. Відійшов тріумфатор¹⁷⁾ зпід Конотопу, а тепер тріумфувала Москва.

Гетьманом став Юрій Хмельницький, за яким заявився Сірко з запорожцями. Це був початок руїни української держави.

Подекуди можете прочитати закиди гетьманові Виговському з того, що він заключив Гадяцьку умову з Польщею. Але ж такого закиду робити йому не можна, бо це була найрозумніша в тих обставинах політика. Що Москва була небезпечніша для України, ніж Польща, це показала дальша історія України.

Війна між українською гетьманською державою й Запорозькою Січчю сильно нас вражає. Взагалі ми мусимо бути того погляду, що Запорозька Січ стала тоді на Україні пережитком, коли збудував державу Богдан Хмельницький. Цей пережиток був нераз навіть шкідливий для України. Приклад на це — виступи Січі за Івана Виговського, а потім за Петра Дорошенка.

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1659—1663).

Переяславська унія з 1659. р.

Козацтво було таке підбурене проти Івана Виговського й його політики, що тепер не було вже мови про Гадяцьку умову. Залишалось одне — порозумітися з Московією. І Москва дуже добре використала тяжке становище України й поставила тяжкі умови унії. Не було іншої ради, Україна мусіла їх прийняти.

Ця переяславська унія з жовтня 1659. р. виглядала так: 1) гетьман мав посилати військо в похід, куди накаже цар; 2) гетьманові не вільно приймати послів від чужих держав; 3) не вільно провадити ні з ким війну без царського дозволу; 4) царські воеводи мали стояти з військом у Києві й у кількох інших містах України; 5) Козацька Рада не може скинути гетьмана без згоди царя. До цих точок додано ще деякі точки з умови з 1654. р., а так іще й інші, наприклад, таку, що українських громадян, що прихильні москалям, не вільно карати без московського слідства...

Таким чином унія з 1659. р. була зроблена з кривдою для України. Вся вона показувала, до чого змагає Москва. Нічого дивного, що й гетьман і козацька старшина були невдоволені з цієї унії. Дійшло до того, що були спроби знову порозумітися з Польщею. Але це не довело до цілі, ще збільшило заколот, на Україні повстали два табори, один із них тягнув за Польщу, другий за Москву.

Гетьман Юрій Хмельницький.

Знеохочений Юрій Хмельницький зрікся р. 1663. гетьманської булави й постригся в черці. Опісля Туреччина ще пробувала поставити його гетьманом на Україні, але з цього нічого не вийшло.

ПЕРЕВАГА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В УКРАЇНІ. РУІНА НА УКРАЇНІ.

З уступленням Юрія Хмельницького (Хмельниченка) з гетьманства українська козацька держава розпалася на дві частини. На Лівобережній Україні виступив кандидат Січі, кошовий отаман, Іван Брюховецький. Він здобув собі популярність¹⁷⁾ у народі демагогічними¹⁸⁾ гаслами, такими, як ось, що, мовляв, на Україні не буде ні багатих, ні бідних, що всі будуть між собою рівні й т. ин. Ось за це Брюховецького вибрали гетьманом на Генеральній Раді або, як її називали, на Чорній Раді 1663. р.

Але ставши гетьманом, Іван Брюховецький і не думав сповнити своїх обіцянок, автім їх і не можна було сповнити. Через те його популярність упала, і він тоді пошукав собі підмоги в Москві. Москва обіщала його боронити перед невдоволеними, а за це Брюховецький дозволив їй збирати податки на Україні, впровадив у більшість кількості московські війська на Україну і згодився на те, щоб київських митрополитів іменував московський патріарх. Це була — зрада України.

А тимчасом на Правобережній Україні був гетьманом насамперед Павло Тетеря, а опісля з'явилося кілька кандидатів на гетьманів, яких ставила то Запорозька Січ, то Орда, то врешті Польща. Але ні один із них не дійшов до більшого значіння, і на Правобережній Україні настала цілковита анархія²⁰), безвладдя, чи там „руїна”, як ті часи назвав нарід. І щойно, коли там виступив Петро Дорошенко, то здавалося, що настане якийсь лад.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО (1665—1676).

Політика Петра Дорошенка.

Петро Дорошенко став гетьманом з допомогою Кримської Орди, з якою він і на далі залишився в союзі. Але Дорошенко хотів мати більшу підпору, ніж Орда. Тимто рішивсь опертися на Туреччину, щоб мати поміч і проти Польщі і проти Москви і проти Івана Брюховецького, який далі гетьманував на Лівобережній Україні.

В 1667. році сталася дуже важна подія: між Польщею й Москвою дійшло в містечку Андрусові, на Білій Русі, до повного порозуміння, там укладено плян поділу українських земель, без участі уряду української держави. Польща мала забрати Правобережну Україну,

Москва Лівобережну, де ще мало залишатися гетьманство. Це викликало велике обурення серед українського громадянства, й Дорошенко, на цій підставі, уклав свій плян: з допомогою Туреччини усунути Польщу й Москву з України й українську державу зєдинити.

Гетьман Петро Дорошенко.

Конечність війни з Москвою бачив навіть такий дотеперішній прислужник Москви, як Іван Брюховецький. Нарід сильно відказував на здирства московських урядовців, і до цього не можна було байдуке ставитись. Тай і для Брюховецького війна з Москвою була останньою дошкою рятунку, тільки вона могла повернути йому давнішу прихильність народу. Тимто Іван Брюховецький і почав війну з Москвою. Та це вже його не врятувало. Коли Дорошенко ввійшов із військом на Лівобережжя, козаки не лише відступили від Брюховецького, а ще його і вбили. Тепер війну з Москвою повів Дорошенко й разом із татарами вирушив на московські війська. Перед такою силою московські війська без битви вступилися з Лівобережної України.

Тепер почалася війна з Польщею. Туреччина, Дорошенкова союзниця, вислала велику армію на Польщу. Дорошенко вигнав польські війська з Правобережної України, й турки заняли Поділля. Польща не могла дати собі ради з такою силою й заключила з Туреччиною у Бучачі мир 1672. р.: вона зреклася Правобережної України на користь Дорошенка, а тільки Поділля від-

давала Туреччині. Таким чином Петро Дорошенко зєдинив у своїх руках Правобережну Україну. Треба було ще подумати про Лівобережжя, де тимчасом проголошено гетьманом Демяна Многогрішного. Але незабаром його сама старшина козацька усунула, й на його місце поставила Івана Самойловича, який звязався з Москвою. Отож цей Іван Самойлович і вирушив із козацькими й московськими військами на Дорошенка.

Гетьман Демян Многогрішний.

**Упадок
української
держави
на Правобережжі
1676. р.**

Безнастанні війни на Правобережжі надокучили нарешті тамошньому населенню. Та ще тим більше, що з заколотів скористали татари й руйнували українські землі. Вину за це складали на Дорошенка, який був у союзі з татарами й турками. І так проти нього пішла агітація, що він злучився з бісурманами — і Дорошенко втратив популярність. Тимто коли Іван Самойлович увійшов на Правобережжя, — козацька маса пішла за ним. Дорошенко, всіма покинутий, бо й Туреччина не мала охоти за нього постояти, боронився ще якийсь час у Чигирині, але нарешті „мов орел той приборканий, без крил та без волі”, як каже про нього Шевченко, зрікся гетьманства в 1676. р.

З цим роком і впала українська держава на Правобережжі. Користаючи з заколотів, Польща заняла цілу Правобережну Україну.

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (1676—1687).

Залежність України від Москви.

По упадку Петра Дорошенка єдиним гетьманом на Україні був Іван Самойлович. Але українська держава була обмежена тільки на Лівобережжя, тимто вона не мала вже такої сили, як, наприклад, іще за Івана Виговського. Про якусь самостійну політику супроти Москви не було що й думати.

Навпаки дійшло до того, що Україну звязано з позакраєвою політикою Москви. А Москва провадила тоді війну з Кримською Ордою. Їй хотілося Орду ослабити, а то й знищити зовсім. Війну розпочато на велику міру. Гетьман, і таксамо Запорозька Січ, мусіли дати Москві поміч військовою силою, не зважаючи на те, що поширення московського володіння аж до берегів Чорного моря було б для

Гетьман Іван Самойлович.

України некорисною подією. Тай так узагалі гетьман мусів у всьому слухатися царських наказів.

Те саме було з Запорозькою Січчю. І вона улягала Москві та мусіла їй і вислугуватися. Навіть православна Церква на Україні попала 1685. р. в залежність від московського патріярха. З усього було видко, що Україна йде шляхом, що веде до втрати політичної самостійности. Серед таких обставин, після усунення Москвою Івана Самойловича з гетьманства, гетьманом став Іван Мазепа.

ІВАН МАЗЕПА (1687—1709).

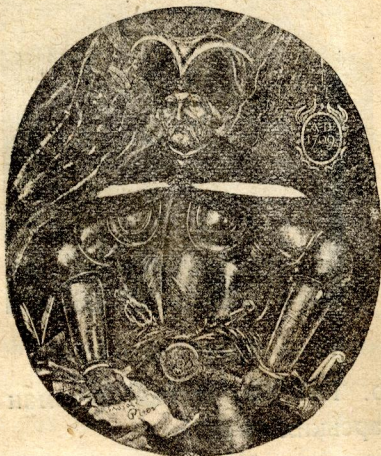
**Політика
Івана
Мазепи.**

Україна не могла сподіватись ні звідки помічі, а сама була надто слабою тай невеликою державою, щоб могли піти на боротьбу з Московією. Тимто гетьман Іван Мазепа поступав так, щоб не наразити собі Москви, і провадив згідливу політику супроти неї.

Щодо внутрішніх справ своєї держави, то Іван Мазепа дбав про те, щоб удержати дотеперішній суспільний лад із поділом на суспільні верстви. Тут воно так мало бути, як у всіх інших тодішніх європейських державах. А щоб українська держава не стояла позаду

інших держав щодо освіти й культури, то гетьман дуже дбав про школи, про церкви і т. ин.

Та, не зважаючи на всі ці змагання гетьмана, становище української держави з кожним днем гіршало. Тодішній московський цар Петро I. дуже вмішувався в українські справи, а вже найгірше було те, що він на Україну вислав московські війська, а українські посилав у різні краї, уживав їх до

Гетьман Іван Мазепа
(дереворит Василя Масютинна).

тяжких робіт, наприклад, осушував ними болота, де мав стати Петербург. Це дуже дратувало й гетьмана й узагалі українську суспільність, але не видно було способу, як би цьому всьому зарадити.

А тимчасом сталися незвичайні події, які вможли-

вили Україні війну з Москвою й давали Україні надію видобутися з московського ярма.

Війна України з Москвою.

В 1700. прийшло до війни між Швецією, з одного боку, й Данією, Польщею та Росією — з другого. Війну викликав московський цар Петро I., який сподівався, що легким способом зможе забрати шведські краї, положені над Балтійським морем, маючи аж двох союзників — Данію й Польщу. Але це так легко не пішло. Бо ж тодішній шведський король Карло XII. показався не-аби-яким полководцем. Він побив Данію, вдарив на московські війська, розбив їх геть чисто й нарешті опанував цілу Польщу. А проте війна затягалася на довше, бо й Петро I. приготовлявся далі до боротьби.

Тимчасом Карло XII., розбивши двох противників, рішив покінчити і з третім, із московським царем. З тою метою вирушив він із Польщі на схід та ввійшов на Україну. Між гетьманом Мазепою і шведським королем дійшло до союзу, зверненого проти Москви. Важніші точки того союзу були такі: 1) шведський король зобов'язується обороняти Україну і з тією метою вишле на Україну війська, як цього зажадає князь (себто, гетьман); 2) всі землі, завойовані в Московщині, будуть належати, на підставі воєнного права, тому, хто їх завоює (отже Швеції або Україні), але всі землі, які колись належали до українського народу, будуть прилучені до України.

Шведські війська сполучилися з українськими, гетьманськими й січовими, бо і Січ пристала до Мазеви, й під Полтавою в липні 1709. р. прийшло до битви з московськими військами. Це була хвилина, що мала рішити про долю народів і держав. Бій скінчився погромом шведських і українських військ. Карло XII. і Іван

яку мала досі, й зійшла до становища підданчої слабої держави. Від того часу перевага Москви над Україною була велика.

А Запорозьку Січ таки зовсім знищено, й Січовики збудували собі нову Січ у татарському краю.

ПОЛІТИЧНО-СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ВІД ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ІВАНА МАЗЕПИ.

Суспільний лад, витворений за часів Богдана Хмельницького, залишився в українській державі в головному такий, який був аж до часів Івана Мазепи, тай ще й потому, за його наслідників. Отак залишилися й ті самі суспільні верстви.

Але й настали деякі зміни. Передовсім поодинокі суспільні верстви відмежувалися одна від одної, тимто й перехід від одної до другої не був уже такий легкий. Збільшилася панщина. За Івана Мазепи піддані обов'язані були працювати для пана, себто, для козацького аристократа-дідича два дні на тиждень. Прийшло теж до охолодження, а то й до ворожнечі між козацькою старшиною та рядовим козацтвом, себто, між великими і дрібними землевласниками.

Щодо Правобережної України, то тут, після упадку української державности, настали такі обставини, як по інших українських землях під Польщею. Панщина почала тут ізнову міцніти, а польські магнати знову розвели тут великі фільваркові господарства. Взагалі видко було, що доля підданих чим далі то більш гіршала і в Польщі і гетьманській Україні.

Щодо політичного ладу, то він пішов шляхом ослабу гетьманської влади на користь козацької аристократії. „Старшинська Рада”, в яку увійшли, побіч осередніх урядовців, і полковники, дійшла до великого значіння. Нераз до цієї Ради покликали і представників

міст. Тай київський митрополит брав нераз участь у „Старшинській Раді”.

Щодо „Генеральної Ради”, то вона поширилася через те, що до її складу ввійшли міщани, а в 1663. при виборі гетьманом Івана Брюховецького брали в ній участь і селяни. А проте „Генеральна Рада”, яку називали й „Чорною Радою”, не мала такого значіння, як „Старшинська Рада”, тай її часто не скликували.

Щодо складу уряду та інших урядовців держави, то тут не було якихось більших змін.

*

Часи „Руїни” на Україні — це, правда, сумна картина в нашій історії. Але ж бо такі картини має не тільки наша історія, має їх, наприклад, німецька або польська в XVIII. столітті.

Найвизначнішими нашими гетьманами були: Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко й Іван Мазепа. Найгірший був Іван Брюховецький.

З того, що Петро Дорошенко сполучився був із бісурманами, гетьманові робити закидів не можна. Бо ж те саме робив перед ним Богдан Хмельницький, Виговський. Це ж ясно, що тоді тільки з допомогою Туреччини могла Україна вирятуватися з тяжкого становища.

Шведсько-український союз був завершенням розумної й ідейної політики Івана Мазепи, що змагала до незалежності української держави.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ ВІД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ІВАНА МАЗЕПИ.

Розбуджене національне життя в XVI. столітті розвивалося далі в XVII. віці. Великий зрив за Богдана

Хмельницького розбудив його ще більше. В боротьбі з Польщею брали участь усі суспільні верстви, тимто витворилося почуття національної одности й самостійности. А коли повсталала українська держава Богдана Хмельницького, тоді українство тісно звязалося з існуванням своєї власної держави.

Це видко було скрізь і при всяких нагодах. Знаємо вже, що коли на підставі умови між Богданом Хмельницьким 1654. р. довелося складати московському цареві присягу, то дехто зі старшини козацької, багато з рядового козацтва й вище православне духовенство відмовилося цареві присягати. Союз зі Швецією за Богдана Хмельницького був доказом, що українство йде своїм окремим, самостійним шляхом, незалежно від Польщі чи Москви. Битва під Конотопом у 1659. р. відбулася теж в ім'я цього українства, звязаного з українською державою.

Те саме бачимо в політиці Петра Дорошенка й Івана Мазепи. Під Полтавою в 1709. р. таксамо, як і під Конотопом у 1659. р., мала вирішитися доля України. Це був самостійницький шлях, яким ішла Україна. І цьому не перечать ніякі умови, зроблені українськими політиками чи з Польщею, чи з Москвою, чи з Туреччиною. Їх роблено під впливом тодішніх некорисних обставин. Але ж ці умови мали за мету — вдержати як-найбільшу самостійність України, вдержати українські права і т. ин.

Православна Церква теж звязалася з українською державою і з українством узагалі й навіть після прилучення її до московської церкви за Івана Самойловича вона, як могла, обстоювала свою самостійність. З другого ж боку і греко-католицька, уніятська Церква боронила своєї самостійности перед латинством.

Все це бачимо і в тодішньому письменстві.

**Письмен-
ницька
творчість.**

Найвиразніше видко самостійне українство в літописах Самовидця, Грабянки й Величка, які повстали з початком XVIII. століття. Всі ці літописи відзначаються великою любов'ю до власного народу та свого краю. З них так і бе переконання і свідомість, що Україна осібна країна зі своїм славним минулим, яким треба дорожити.

Таксамо видко патріотизм у творах, що поклали собі за мету обороняти православну віру, а таких творів було дуже багато. Були твори наукові, але ж були тоді і драматичні твори, де релігійні справи попереplitувані з національними. Були теж і вірші патріотичного змісту, як ось „Лямент дому княжат Острозьких” (з 1603. р.), де автор плаче над тим, що потомки цього славного українського роду попереходили в польський табір.

Взагалі українське письменство розвивалося тоді самостійно, хоч і видко в ньому деякі західні впливи. В них говориться про справи, звязані з життям українського народу. Все це видко і в так званому „вертепі”, себто в ляльковому театрі, де побіч вифлеємських подій, звязаних з Різдом Христа, виставляли образки з життя людности України. А важною рисою тодішнього письменства було те, що тодішні твори були писані мовою, сильно зближеною вже до народньої.

**Шкіль-
ництво.**

Письменство було, очевидячки, звязане з тодішньою шкільною освітою. На чолі всіх українських шкіл стояла київська академія, основана ще в 1615. р., а зорганізована митрополитом Петром Могилою в 1631., тимто й названа опісля „Могилянською Академією”. Побіч цієї академії були ще школи по інших містах Східньої України. Всі вони повстали на зразок київської й були розсадниками

**Будівництво,
малярство,
різьбарство
в XVII. ст.**

Гарний розвиток будівництва в XVI. віці продовжувався і в XVII. столітті. А важне було те, що ці будівлі, церкви, чи світські доми не були сліпим наслідуванням чужих творів, а були творами самостійними. В часі від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи повстало багато нових церков на Україні, особливо на Східній. Один сирійський подорожник,

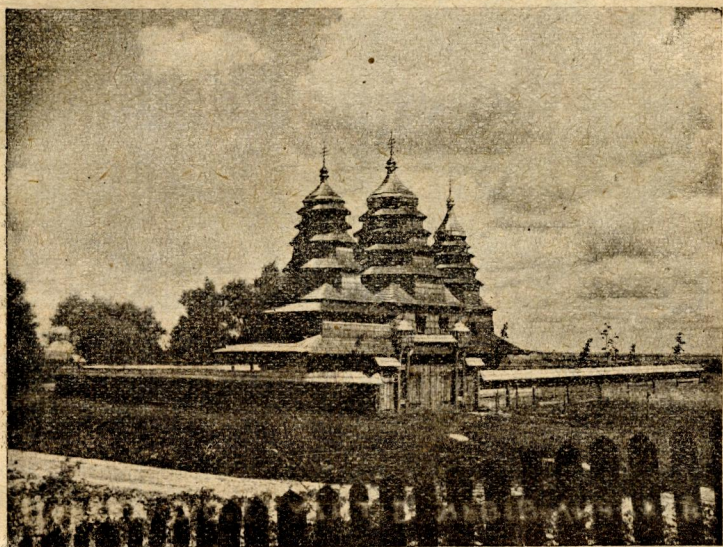
Запорозький собор в Новоселиці.

Павло з Алеппа²¹⁾, оповідає, що в українській державі за Хмельницького бачив багато церков, деякі з них саме тоді будували. Таксамо за Івана Мазепи повстало багато церков, тай сам гетьман багато їх понабудовував. До найкращих, ним основаних, належать: Богоявленська церква в Києві на Подолі й церква св. Миколи на Пе-

черську. Але, побіч кам'яних церков, будували дуже багато дерев'яних церков, і всі вони з мистецького огляду дуже цінні. Прикладом такого дерев'яного будівництва може бути церква ОО. Студитів у Львові, перевезена туди з Бойківщини.

Малярство цієї доби може виказатися дуже цінними творами. Найцініший це — т. зв. „Богородчанський іконостас”, що був спершу уміщений у манастирі „Скит Манявський”, опісля в церкві в Богородча-

нах, а тепер зберігається в Українському Національному Музеї у Львові. Можна сказати, що цей іконостас — це вершок українського мистецтва, й — як кажуть знавці — „мабуть нема йому рівні на всьому просторі українських земель”. Дуже цінні є ще й іконостаси: в церкві св. Пятниць у Львові й у церкві в Рогатині.

Стара бойківська церква ОО. Студитів, перевезена з Бойківщини до Кривчик біля Львова.

Обидва ці останні іконостаси, хоч і видко на них впливи західного малярства, зроблені так самостійно, що їх треба назвати творами українського духа, а скито-манявський іконостас є твором, що опирається на засадах давнього українського церковного малярства.

Слабше трохи виходить різьбарство, бо східний візантійський обряд не допускав постатей святих у церквах. А проте є дуже гарні різьби, що, як прикраси, повстали тоді в іконостасах.

Побіч нових церковних будівель, відбудовано в XVII. столітті багато давніх і то деяких цінних, як,

„Тайна вечеря“, образ Йова Кондзелевича, славного маляра з XVII–XVIII. ст., що під його проводом виконано відомий іконостас Манявського Скиту; образ із цього іконостасу.

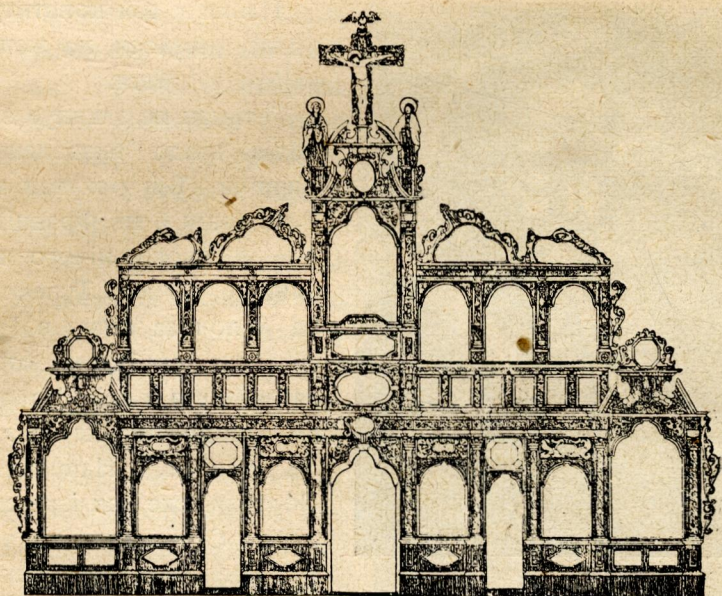
н. пр., церква св. Софії або церква Печерської Лаври в Києві.

Світське мистецтво.

Гарне було і світське мистецтво другої половини XVII. століття. Наші гетьмани, тай старшина козацька, мали гарні палати, подібно, як воно було в аристократії інших народів. Гарну палату мав Богдан Хмельницький у Суботіві під Чигирином, Іван Мазепа в Батурині на Чернігівщині.

Взагалі видко, що у плястичному мистецтві Україна в XVII. столітті стояла високо. Не даром вона й тут була вчителькою Московщини.

Програ під Полтавою, що відібрала Україні політичну самостійність, мала погані наслідки і для письменства і для мистецтва.

Різьба на іконостасі Скиту Манявського
(т. зв. богородчанського).

ПИЛИП ОРЛИК (1710) ТА ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ (1709—1722).

Заходи Пилипа Орлика.

По битві під Полтавою українське військо разом із гетьманом Іваном Мазепою відійшло до Бендер, на Басарабію, що тоді належала до Туреччини, і тут по смерті Мазепи вибрано гетьманом Пилипа Орлика. Новий гетьман не тратив надії, що Україні вдасться ще видобутися зпід московської переваги. Тимто й уклав нову конституцію для української держави 1710. р. Ця конституція поширювала Старшинську Раду представниками від рядового козацтва, через те Україна ставала більш демократичною.

Гетьман Пилип Орлик
(давній портрет із Батурина).

**Політика
Івана
Скоропад-
ського.**

За той час, як на еміграції²²) став гетьманом Пилип Орлик, на Україні, за царським дозволом, вибрано гетьманом Івана Скоропадського. Отак було двох українських гетьманів.

Іван Скоропадський держався політики порозуміння з Москвою, він був такого погляду, що треба рятувати бодай те, що вдасть-

Тільки ж цій конституції не довелося, на жаль, увійти в життя.

Гетьман не закинув заходів щодо визволення України. Він рахував на Туреччину й на Францію. Але з цього нічого не вийшло, бо хоч Туреччина й почала війну з Росією, то незабаром скоро замирилася з нею. І дальші заходи Орлика не дали успіхів. Направити Полтави вже так і не далось. Скінчилося на тому, що запорожці оснували Січ на татарських землях.

Гетьман Іван Скоропадський.

ся врятувати. Але навіть така політика не обергла України від того, щоб цар не встрявав у внутрішні українські справи. Московські урядовці на Україні контролювали діяльність гетьмана. Козацьку старшину йменував цар, а не гетьман. Для гетьмана визначено на столицю Глухів у Чернігівщині, ближче московського кордону. У цій столиці стояли два полки московських військ. Узагалі московські війська стояли на Україні, зате козаків висилали поза межі України копати канали і взагалі на інші тяжкі роботи.

Це вже було повне нехтування прав України. Тимто й нічого дивного, що коли вмер гетьман Скоропадський 1722. р., то цар не дозволив уже навіть на вибір гетьмана, а назначив для України т. зв. „Малоросійську Колегію”, при чому на чоло її поставив урядовця-москаля.

Тільки, щоб не дратувати вже аж надто української суспільности, заіменовано ніби то на гетьмана (наказний гетьман) Павла Полуботка. Але коли Полуботок упізнувся за українські права, покінчив сумно в петербурзькій в'язниці.

Наказний гетьман Павло Полуботок.

Смерть Полуботка зробила велике вражіння на Україні. Память про нього залишилася в народі. Оповідали, що Полуботок сміливо сказав Петрові так: „Вступаючись за батьківщину, я не боюся ні кайданів, ні тюрми, і для мене ліпше найгіршою смертю вмерти, ніж дивитись на загальну гибіль моїх земляків”.

ДАНИЛО АПОСТОЛ (1727—1734).

**Москва мішається
в українські справи.**

Гетьман Данило Апостол.

По смерті царя Петра І. стало якось трохи лекше, і в 1727. р. дозволено вибрати знову гетьмана. Став ним Д а н и л о А п о с т о л. Але великої сили новий гетьман не мав, бо Москва далі мішалася в українські справи. А коли гетьман, і так уже немолодий, занедужав, установлено Кермівничу Раду на Україні, зложену на половину з московських і українських урядовців.

Ця Рада управляла Україною й по смерті гетьмана. А нового гетьмана на Україні таки не дозволили тоді вибрати.

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (1750—1764).

**Внутрішня політика
й кінець української
держави 1782. р.**

По шіснацятьох роках повіяло знову лекшим духом, і дозволено знову вибрати гетьмана. Гетьманом став Кирило Розумовський. За його часів, як і за його попередника, Данила Апостола, проведено деякі реформи в українській державі, настав ліпший лад. Упорядковано грошову справу та судівництво. Можна було думати, що бодай у такій залежності від Москви українська держава буде далі існувати. Але й ця надія не справжнися. Московською царицею стала Катерина II.,

великий воріг усякої волі, й вона усунула з гетьманства останнього гетьмана Кирила Розумовського в 1764. році. На його місце поставлено знову „Малоросійську Колегію”, і знов із московським урядовцем на чолі. Та в 1782. скасовано й цю Колегію, і Україну, яку називали Малою Росією, прилучено до російської держави.

Це був кінець політичної самостійности України й кінець козацької доби в історії України.

Гетьман Кирило Розумовський.

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В 1775. Р.

Битва під Полтавою мала погані наслідки і для Запорозької Січі. Московський уряд не дозволив Січовикам організувати Січ на Запорозжжі, й вони зорганізували її на татарських землях. Щойно в 1734. р. дозволено Січовикам вернутися на Запорозжжя, і вони оснували тут ізнову Січ, відому в історії під назвою „Нової Січі”. Нова Січ розвивалася гарно. Кошовий Петро Кальнишевський дбав дуже про заселення запорозьких земель та про розвиток хліборобства (землі Запорозької Січі були поділені на паланки, на чолі їх стояли полковники).

Таким способом, побіч української держави з гетьманами, існувала на Запорозжжі друга українська дер-

Січ, а останнього кошового, Петра Кальнишевського, вислала на Соловецькі Острови.

Таким чином доля Лівобережної України й Запорожжя була припечатана: після розвалення обох українських держав ці краї дісталися під московське панування.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ВІД УПАДКУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА ДО КІНЦЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (1676—1782).

По відході з гетьманства Петра Дорошенка 1676. р. настали для Правобережної України дуже сумні часи, які український нарід назвав „Руїною”. Це була таки справжня руїна, руїна не тільки української державності, але й узагалі української культури. По краю вешталися різні війська, бо з заколоту та безладдя на Україні хотіли скористати сусіди. Москва вислала туди війська, щоб собі дістати Правобережну Україну. Але того самого бажала собі Польща, а виступила ще й Туреччина та Кримська Орда. Через ці безнастанні війни край був сильно знищений і в південній частині зовсім — безлюдний. Чигирин, славна колись резиденція²³⁾ гетьманська, від 1678. року стояв у руїнах.

А проте як тільки трохи настав спокій, край почав знову залюднюватися, і з кінцем XVII. століття зявилася тут ізнову козаччина. Польський король Ян Собеський бажав навіть цю козаччину повернути на війну з Туреччиною, але серед того безладдя, яке було тоді в Польщі, заходи короля успіху не мали. А ця козаччина нарешті кинулася до боротьби з польськими магнатами. Боротьба скінчилася знищенням козаччини, а Правобережну Україну опанувала Польща.

Польські магнати почали тепер заводити великі земельні господарства, населювати землю людьми з сусідніх українських земель. Нарід ішов на ці пустині,

тим більше, що йому на довший час обіцували свободу від панщини. Таким чином Правобережна Україна дуже скоро заселялася.

Але ж уводночас тут почала з'являтися знову панщина, коли кінчилися „роки свободи”. З цього ж почало рости між народом невдоволення. Одні кидали землю й ішли на степову Україну, де ще було свободної землі доволі, а ті, що залишилися на місці, почали ворожо виступати проти панів-дідичів.

Протягом XVIII. в. було кілька таких збройних виступів селянства, яких називали гайдамаками. Раз придушені гайдамацькі повстання, вибухали знову ще з більшою силою. Найбільше таке повстання було 1768. року, воно відоме під назвою „Коліївщина”. Гайдамакам помагали тоді запорожці (Максим Залізняк), а пристали до повстання і придворні козаки (Іван Гонта), яких утримували своїм коштом проти гайдамаків польські пани. Підчас цього повстання вигинуло багато шляхти й їх арендаторів-жидів. Але це повстання здушили при допомозі московських військ, і тоді відбулася дуже кривава розправа з гайдамаками.

На цьому скінчилися селянські повстання під Польщею в XVIII. столітті. Вони мали не тільки суспільний підклад. Ось, н. пр., повстання з 1768. року мало і підклад релігійний, оборону православ'я, а то й національний.

ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

Західньо-українські землі: Галичина, західня Волинь, Холмщина, Полісся й Підляшшя не переживали таких струсів, як Правобережна Україна. Не було тут ні тієї „Руїни”, що на Правобережжі, ні гайдамаччини... Української аристократії давно тут уже не було, і при

українстві залишилося тільки духовенство, збідніле міщанство та закріпощене селянство.

В 1772. році настала тут важна зміна, бо тоді прилучено Галичину до Австрії, злучено її з краківською землею (Малопольщею) й утворено з обох земель один край під назвою: „Королівство Галичини й Володимирії з Великим князівством Краківським”. З цієї назви виходив доказ, що край цей належав колись до галицько-володимирської держави.

До Австрії прилучено в 1775. р. й Буковину, яка від XIII. ст. належала до Молдавії.

Закарпаття від XIII. в. не стояло ні в якому звязку з іншими українськими землями. Ще тільки були тут живі церковні зносини з Галичиною, й тут, як на всіх західньо-українських землях, поширилася унія. Закарпаття належало до Угорщини, що була під Габсбургами.

Таким чином у часі скасування автономії Гетьманської України в 1782. р. українські землі були під владою трьох держав: Польщі, Росії й держави Габсбургів. А так були ще українці в Басарабії, що належала з Молдавією до Туреччини, над долішнім Дунаєм, де поселилася була після зруйнування Січі частина Січовиків, і в південній Угорщині (Бачка).

ДУХОВЕ ЖИТТЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ВІД БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ ДО СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ (1709—1782).

Національне життя.

Програ під Полтавою в 1709. р. мала великий вплив на дальший розвиток українського національного життя у Східній Україні. Від того часу українське національне життя поступнево почало підупадати й улягати московським впливам. А все ж воно виявляло аж до ча-

сів скасування автономії Гетьманської України риси самостійности, не зважаючи на те, що в письменстві запанувала російська мова.

Програ під Полтавою мусіла викликати глибокий жаль і великий смуток серед українського громадянства. Вона означала, що вища з погляду культури Україна мусіла коритися перед нижчою щодо цього Москвою. А цей погляд про культурну вищість України над Москвою вдержувався в Гетьманській Україні ввесь час аж до скасування автономії України в 1782. р. Та цей погляд існував іще й після упадку гетьманства. Голова „Малоросійської Колегії” писав до цариці Катерини II., що українці вважають себе за „найперших на цілому світі”, думають, що „немає від них нікого сильнішого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого, що нема ніде нічого доброго, нічого корисного, нічого дійсно свободного, що могло б їм придатися, і все, що в них, то — найкраще”.

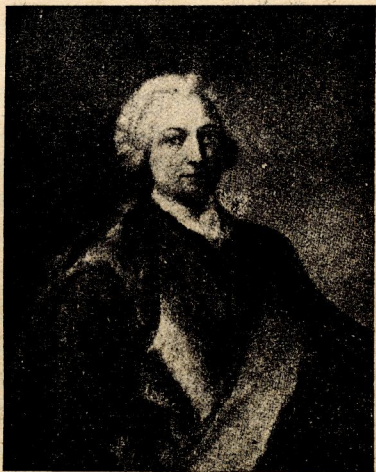
У звязку з цим видко було любов до свого краю, до свого минулого. Павла Полуботка, який боронив прав України перед царем Петром I., уважали скрізь українським героєм²⁴), память про нього залишилася чимось ясним у народі. Літописи Самовидця, Грабянки, Величка, люди переписували, складали з них нові історичні твори, виписували з них деякі частини, які опісля ходили між освіченим українським громадянством. Яскравим представником таких самостійницьких українських змагань був вибраний на гетьмана на еміграції Пилип Орлик і його син Григор, що навіть добився був становища генерал-лейтнанта у французького короля Людовіка XV.

Тай узагалі видко було скрізь український патріотизм, звязаний із державницькою думкою. Київський митрополит наказував духовенству молитися підчас Служби Божої за гетьмана Кирила Розумовського. Коли цариця

Катерина II. казала вибрати депутатів (висланців) до Комісії, що мала зайнятися реформою політично-суспільних відносин, то українське громадянство дало своїм депутатам указівки в 1767. році з домаганням повного самоврядування України, збереження давніх її прав. А ще незадовго передтим українська аристократія хотіла, щоб гетьманство було в родині Розумовських, щоб воно було спадкове.

Все це показує, що хоч які були московські утишки, почуття української окремішності й самостійності було дуже міцне та живе. Не дурно один німецький історик (Енгель) писав у 1796. році, що коли б не було прогри під Полтавою, то на Україні була б монарша²⁵⁾ влада — з роду гетьмана Івана Мазепи. Тото й не диво, що навіть по упадку гетьманату повстали такі історичні твори, як невідомого автора „Історія Русов” і Петра Симонівського „Краткое описаніе о козацком малоросійском народі”. З обидвох книг бе великий український патріотизм, і видно в них самостійницькі змагання.

З цього виходить ясно, що в часі, коли скасовано автономію України й Україну прилучено зовсім до російської держави, українського національного життя в Лівобережній Україні, звязаного з державницьким світоглядом, не знищила ще була московська тверда рука...

Григор Орлик, син гетьмана Пилипа Орлика, був на службі французького короля Людовіка XV., залишив цікавий денник французькою мовою.

Далеко слабше виявлялося національне українське життя в Правобережній Україні. На це були різні причини. Найважливіша була та, що тут іще в 1676. р., разом із упадком Петра Дорошенка, впала українська держава. Правда, тут були ще спроби з кінцем XVII. століття відновити козаччину, але ця правобережна козаччина довго не встоялася, тай не мала вона більшого значіння. З приходом польської влади почали спроквола затиратися самостійницькі почування, тай не було кому про це й думати. Усі суспільні українські верхи, отже козацька аристократія тай узагалі козаччина, тут зовсім позникали. Залишилося ще тільки збідніле міщанство, таке саме небагате духовенство й нарешті селянство, темне й придушене панщиною. Тимто тут і не видно ясних українських самостійницьких змагань із якоюсь програмою.

Замість того, тут виринає тільки почуття окремішності від польських панів, що з ними мали до діла селяни. Від польських панів стояло українське селянство далеко не тільки з суспільного погляду, але й різнилося від них і мовою, і вірою, і церковним обрядом.

Отак і Гайдамаччина, яка прокидалася кілька разів у XVIII. столітті в Правобережній Україні, не мала ясної програми. На її прапорі була виписана тільки помста за суспільну кривду й за релігійно-національні переслідування, але ж національно-державницького світогляду гайдамаччина не мала.

*

Письменство.

Українське письменство XVIII. століття йшло тими самими шляхами, що й письменство попередньої доби. Найбільшу цінність, з огляду на національне освідомлювання, мали твори історичного змісту, про які вже ми згадували.

А так розвивалися ще й інші роди письменства. Багато повстало тоді віршів різного змісту, і релігій-

ного і світського. Та понад усі твори вибивається „Розмова Великоросії (Москви) з Малоросією” (Україною), де говориться про покривдження України Московою й є домагання уважати обидві за рівні між собою. Сюди належить ще й вірш, що його уклав таки самий гетьман Іван Мазепа: там іде мова про незгоду, що панує на Україні, та про konieczність боротьби за волю України.

Крім того, розвивалася драматична поезія. Найцінніша з національно-державницького погляду є драма „Милость (ласка) Божа”, про Богдана Хмельницького. Інші драми були з народного життя, а то і зміст їх вязався з церковним переданням. Були теж так звані вертепні драми, як і в попередній добі. А так були ще і прозаїчні твори. З них на перше місце вибиваються твори Григорія Сковороди, українського філософа²⁶). Там письменник оповідає про відношення людини до Бога, до правди, до інших людей, до світу й т. д.

Були ще твори й веселого змісту: вірші й оповідання, і так звані „інтермедії”, веселі вставки між важну дію у драмах, з них розвинулася опісля українська комедія.

Той письменницький рух у Гетьманській Україні переноситься й до інших українських земель. Але ж цей рух не був такий великий і живий. Багато творів лежало в рукописах, і вони так і не діждалися друку (н. пр., літописи, „Історія Русов”). А сталося це тому, що друкарні були в руках духовних, а московська духовна влада заказувала в цих друкарнях друкувати українські книжки без огляду на їх зміст.

Невідповідним шляхом пішла справа з письменницькою мовою. Досі писали на Україні т. зв. книжною мовою, цебто українською мовою, змішаною з церковною, народньою та польською. Тепер разом із політичним натиском, що йшов від Москви, прийшла

на Україну московська книжна мова, що почала вироблюватися і з кінцем XVIII. в. мала вже свою граматику. Тої мови вживали спершу в урядових зносинах, але опісля нею почали писати й самі українські письменники, навіть такі патріоти, як автор „Історії Русов”, а з кінцем XVIII. століття вона знайшла доступ узагалі і до вищих суспільних верстов. На це вплинули, між иншим, гострі накази московських царів, щоб не допускати української мови до книжок. А проте були письменники, які писали мовою таки дуже зближеною до народньої української, а деякі, як, наприклад, Іван Некрашевич, писали зовсім чистою українською мовою.

Побіч письменної творчости розвивалася далі усна словесність, у якій, як і в письменницькій творчости, часто говорилося про давню славу й могутність України.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII. СТОЛІТТІ.

Національне життя.

Далеко гірше, ніж на Лівобережній Україні, було з національним життям на західно-українських землях; воно було тут навіть слабше, ніж на Правобережній Україні. Тут уже давно, вже в XVII. столітті український народ не мав вищих суспільних верстов. Всі вони попереходили в польський табір. При українстві залишилася тільки дрібна шляхта, дрібне, збідніле міщанство та закріпощене селянство.

Не було тут людей, що розуміли б українську справу. Історична традиція затратилася тут майже цілком. В козацькій добі західно-українські землі стояли здалека від тодішніх великих історичних подій, з винятком 1648-49 років, коли то, у звязку з походом Хмельницького, в Галичині вибухло було повстання. А про княжу добу, про галицько-волинську державу

тут уже тепер мало хто знав, усе це здавалося вже чимось дуже далеким, немов би чужим...

Письменство. Погано було тут і з письменством.

З винятком книжок релігійного змісту нічого тут не появлялося. Ціла надія була тільки в Церкві, і в уніятській і у православній. Обидві ці Церкви держалися самостійно щодо польських змагань і таким чином стали охороною української національності на західніх землях.

*

Церковні справи.

У XVIII. столітті настали в церковній справі на Україні великі зміни. Справа в тому, що передтим унія тут не мала великої сили, православна Церква таки мала перевагу над нею. Але, почавши від XVIII. століття, унія почала робити великі поступи, і вже в першій половині XVIII. століття здобула перевагу над православною Церквою. Усі західньо-українські землі в Польщі, і разом з ними й Закарпаття, що було під Австрією, злучилися з Римом. І у Правобережній Україні унія сильно поширилася, хоч і мала в Гайдамаччині завзятого противника.

Тільки в Гетьманській Україні православна Церква була непорушена. Тільки ж її слабкість була в тому, що вона була зовсім залежна від московської православної церкви.

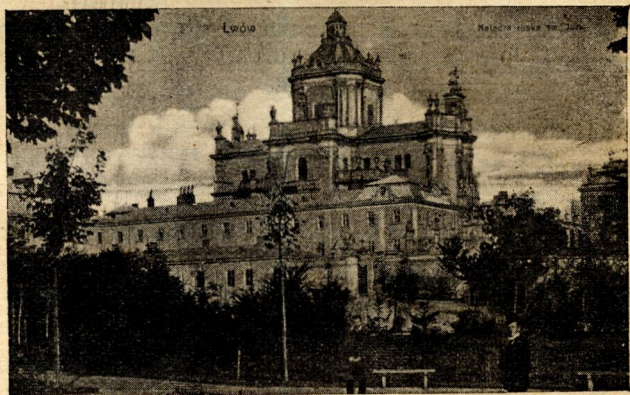
Отак і завдання обох Церков на Україні дуже перемінилося. Тепер уже не православна, а уніятська Церква стала заборолом української народності.

*

Мистецтво.

Мистецтво в XVIII. столітті розвивалося самостійно, хоч, як і в попередньому столітті, видно було впливи західньо-європейські. Повстає кілька дуже гарних церковних будов, як ось

дзвінниця Печерської Лаври в Києві, катедро св. Юрія у Львові. Київська дзвінниця — це найвища будівля на всіх українських землях (вища, н. пр., від вежі церкви св. Стефана у Відні). А львівська катедро, це — найкраща церковна будівля в Європі поміж тими, що збудовані у стилі „рококо”²⁷).

Катедро св. Юрія у Львові.

Малярство розвивається теж, хоч не може воно виказатися такими цінними творами, як у XVII. столітті. У церковній ділянці воно улягає впливам західного малярства зі шкодою для малярства з прикметами візантійськими.

*

У звязку з усім сказаним міг би дехто запитати, чим пояснити те, що на Гетьманській Україні розвивалося далі національне життя ціле XVIII. століття, а в інших землях воно дуже занепало. На це відповідь така: пояснити це можна тільки тим, що Гетьманська Україна була державою, і з нею було звязане українське життя, а в інших українських землях цього не було. Це доказ, яку велику вагу, яку цінність мала й має своя власна держава!

Таксамо могла б декому видатися неясною справа з тим, що українське письменство у другій половині XVIII. ст. приняло московську мову. Може виринути закид, чи це не відступ від українства. Та треба знати, що в тих часах мова в письменстві не мала того значіння для національно-політичного світогляду, що тепер. Доказ на це те, що, вживаючи тієї мови в своїх творах, тодішні наші письменники не переставали бути справжніми українськими самостійниками й патріотами. З другого ж боку, коли хто писав українською мовою, то це ще не значило, що він свідомий українець. Це ж були інші часи й інший, ніж тепер, був тоді національний світогляд. Тай французи, чи німці, чи поляки не були гіршими націями тоді, як мали письменницьку мову латинську, а й не стали зараз більшими патріотами, як почали писати по-своєму. Сучасного нам національного світогляду не можна прикладати до давніших часів. Отак і те, що наші деякі письменники вживали книжної московської мови, не було тоді відступом від українства.

КІНЦЕВІ ЗАМІТКИ.

Що було цінніше в козацькій добі: Гетьманська Україна, чи Запорозька Січ?

Цінніша була Гетьманська Україна, цебто, українська держава з гетьманами на чолі, бо це була держава збудована на європейський лад, держава, яка мала підстави для дальшого гарного розвитку. А Запорозька Січ була невеличкою державою, що спиралася на військову організацію, а можливості самостійного розвитку не мала.

Чи часи „Руїни” в козацькій добі можуть бути доказом на те, що українська суспільність має в собі якогось особливого анархічного духа, духа безлад-

дя, отже, що український народ якийсь маловартний народ?

„Руїна” не може бути на це доказом, бо такі „руїни”, такі внутрішні боротьби й незгоди виказує історія багатьох інших народів, таких, як, наприклад: старовинні греки, французи, німці, поляки, тощо.

Яка ж була причина упадку української держави козацької доби?

Цих причин було досить багато. Та важніші з них були такі: 1) некорисне географічне положення України супроти тодішніх культурних осередків: до них було далеко, тай доброго приступу до них не було; 2) недовстача природних границь, меж; 3) степ під боком і сусідство з татарською ордою, яка все була дуже небезпечним і докучливим сусідом; 4) повстання, під впливом Польщі й під впливом степу, двох нездатних до політичного життя типів українців: а) одного — з анархістичним польсько-магнатським світоглядом, що почувався особисто незалежним і не хотів нікого слухати, і б) другого — зі степовим світоглядом, який теж не хотів визнавати ніякої влади тай узагалі ніякої держави не хотів; 5) агресивна, займанщицька політика Польщі й Москви супроти Українців.

П Р И М І Т К И.

¹⁾ отаман, німецьке слово — начальник козацьких громад; кошовий отаман — головний начальник Запорозької Січі, що кермував запорозьким військом і в походах

²⁾ партизан(-ський), французьке слово, — такий, що не належить до властивої армії, але ж допомагає їй, dokonуючи військових діл на власну руку

³⁾ адютант, латинське слово, — прибічний старшина, призначений до начальника якогось військового відділу й виконув його доручення

⁴⁾ аристократія, грецьке слово, — первісне значіння „панування найліпших“, тепер найвищі суспільні верстви, те, що ми називаємо тепер шляхтою, панами (барони, графи, князі й т. д.)

⁵⁾ німецьке право, або магдебурзьке (від міста Магдебург у Німеччині), бере свій початок від доісторичного германського звичаєвого права, воно упорядковувало громадський лад по містах; з Німеччини дісталось до Польщі, а звідтіля на Україну, де ширилось від XIV—XVIII. вв.; за литовсько-руської й польської доби нім. право мало силу по містах на цілій Правобережній Україні, а за козаччини — і на Лівобережжі.

⁶⁾ реформувати, латинське слово, — змінювати, перетворювати законодавчим шляхом

⁷⁾ Ставропігія, грецьке слово — незалежність від місцевих владик, а підпорядкованість безпосередньо самому патріярхові; львівське ставропігійське братство було осередком культурного життя західньо-українських земель, особливо з кінцем XVI. в. й на початку XVII. в.; воно мало свою школу, з якої вийшло багато культурних діячів, друкарню, шпиталь і стало зразком для інших братств, н. пр., у Вильні, в Києві, в Луцьку, в 1708. р. братство перейшло на унію, тепер воно в руках москвофітів

⁸⁾ ідейний, латинське слово, — чесна, благородна, характерна людина, така, що кермується в житті ідеями, себто високими думками

⁹⁾ плястичне мистецтво (будівництво, різьба), мистецтво, де предмети виходять опукло; можна їх творити із матеріялів м'яких (глина, віск) або твердих (мармур, камінь)

¹⁰⁾ тріумф, латинське слово, — блискучий успіх, велика, славна перемога, таксамо — свято з цього приводу (н. пр., у старовинних римлян, коли переможець вїжджав учористо до Риму)

¹¹⁾ гієрархія, грецьке слово, — первісно ступені небесних сил: ангели, архангели; в церковному значінні: загальна назва трьох ступенів священства у християнській церкві: єпископа, священика й діякона

¹²⁾ автономний, грецьке слово, — самоврядний, такий, що користується автономією, себто правом установлювати самому собі закони

¹³⁾ господар — від кінця XIV. назва князів Волощини й Молдавії

¹⁴⁾ геній, латинське слово, — людина з небуденним талантом і винятково творчим духом, що дає людству великі твори й прокладає нові шляхи, н. пр., Шевченко — геній, читайте „Життя і Знання“ за 1936. р. (місяць березень), ст. 75—76

¹⁵⁾ абсолютний, латинське слово, — безумовний, безоглядний, необмежений, самовладний

¹⁶⁾ соціяльна революція, латинське слово, — змагання силою змінити суспільний лад

¹⁷⁾ тріумфатор, латинське слово, — той, що має тріумф, див. прим. 10

¹⁸⁾ популярність, латинське слово, — приступність, зрозумілість, а далі — слава, розголос серед людей

¹⁹⁾ демагог, грецьке слово, — у старовинних греків кожний провідник, дорадник народу; тепер демагогом називають людину, що для власних користей опановує нарід, підлещуючись йому, використовуючи його темноту, безпорадність і т. д.

²⁰⁾ анархія, грецьке слово, — безвластя, безладдя, безголовя

²¹⁾ Павло Алепський, архідіакон, товариш подорожі патріярха Макарія до Москви; їхали вони через Україну за гетьмана Богдана Хмельницького; у своїм описі цієї подорожі Алепський дуже високо ставить тодішню культуру на Україні; переклад опису тієї подорожі друкується в „Житті і Знанні“ від квітневого числа за 1935. рік

²²⁾ еміграція, латинське слово, — виселення, добровільне переселення з рідної країни або держави до чужої

²³⁾ резиденція, латинське слово, — палата, а то й узагалі осідок голови держави, єпископа й т. д.

²⁴⁾ герой, грецьке слово, — первісно, у грецьких віруваннях — пів-бог, а так узагалі людина, що відзначається надлюдською силою, відвагою, лицар

²⁵⁾ монарх, грецьке слово, — єдиновладний володар держави (князь, король, цісар і т. д.)

²⁶⁾ філософ — грецьке слово, людина, що займається філософією; філософія ж (властиво „любов до мудрости“, узагалі мудрість) — наука, що просліджує основи нашого буття (існування) й думання (пізнання, знання), перевірює стійність здобутків усіх наук, досліджує їх основи і т. д.

Григорій Сковорода, український філософ (1722—1794), вихованець київської академії, опісля приватний учитель та вчитель духовних шкіл на Україні; головні його твори — розмови й листи до друзів, а також байки та вірші

²⁷⁾ рококо, французьке слово — стиль (спосіб мистецького творення) у плястичному мистецтві (див. пом. 9), поширився головно у Франції за короля Людвіка XV., з кінцем XVIII. в.; назва від французького слова „rocaille“, — черепашки, які були складовиною прикрас у рококовому орнаменті.

СПИС ОБРАЗКІВ.

	Стор.
1. Наскок козаків	5
2. Кн. Дмитро Байда-Вишневецький	6
3. Запорозька Січ	7
4. Князь Костянтин Острозький	10
5. Іпатій Потій	13
6. Церква львівського Успенського Братства	15
7. Реєстровий козак	17
8. Козацька чайка на морі	18
9. Запорозький табор	19
10. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний	21
11. Ялисей Плетенецький	22
12. Гетьман Богдан Хмельницький	28
13. Вїзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва на поч. 1649. р.	29
14. Дари в Чигирині (малюнок Т. Шевченка)	31
15. Печатка української держави за Богдана Хмельницького	36
16. Гетьман Іван Виговський.	38
17. Гетьман Юрій Хмельницький	47
18. Гетьман Петро Дорошенко	49
19. Гетьман Дем'ян Многогрішний	50
20. Гетьман Іван Самойлович	51
21. Гетьман Іван Мазепа.	52
22. Київський митрополит Петро Могила	59
23. Запорозький собор у Новоселиці	60
24. Стара бойківська церква ОО. Студитів у Кривчицях.	61
25. „Тайна вечеря“, образ із богородчанського іконостасу	62
26. Різьба на іконостасі Скиту Манявського	63
27. Гетьман Пилип Орлик	64
28. Гетьман Іван Скоропадський	64
29. Наказний гетьман Павло Полуботок	65
30. Гетьман Данило Апостол.	66
31. Гетьман Кирило Розумовський	67
32. Генерал-лейтнант французького короля Людовіка XV., Григор Орлик	73
33. Катедра св. Юра у Львові	78

СПИС МАП.

1. Мапа Дніпрових порогів і Запорозької Січі	8
2. Українські землі в I. половині XVII. в.	20
3. Українські землі підчас Хмельниччини	34
4. Українські землі у половині XVIII. в.	54
5. Землі Запорозької Січі в XVIII. ст.	68

Крім місячних книжечок Товариство „Просвіта“ видає в 1936. р. далі:

ПОПУЛЯРНО-НАУКОВУ БІБЛІОТЕКУ,

і, як і досі, чотири книжки на рік, заходом Фонду „Учітеся, брати мої“. В 1936. р. вийде дві книжки з історичних наук, дві — з природознавчим змістом.

Таксамо в 1936. р. далі виходить, з тою самою програмою, з дуже багатьома образками, журнал-місячник

ЖИТТЯ І ЗНАННЯ (пор. 4. стор. окладинки). Як що до чого будуть видавати з журналу відбитки, як досі, які творять окрему

БІБЛІОТЕКУ „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“.

Передплата на видання „Просвіти“ в 1936. р. згори:

а) на місячні книжечки (12 річно) лише — 3.60 зл., у продажу брутто 5.40 зл.;

б) на **квартальні** книжки (4 річно) — лише 6.40 зл.;

в) на „**Життя і Знання**“ — 18 зл. (див. 4. ст. окладинки).

Хто ж передплачує всі **просвітні видання** (місячні, чверть-річні та „Життя і Знання“) **разом**, числиться вже членом „Просвіти“ і платить лише 25 зл., при чому цю суму можна сплатувати **логідними ратами**.

Цю останню полегкість зроблено для **Читалень** „Просвіти“, щоб їм улегчити передплату всіх видань.

Для **кооператив** визначено передплату 12 зл., за яку вони дістають усі книжечки (місячні та **квартальні** — себто 16 книжечок).

Краєві установи платять — як читальні.

Передплату слати на адресу:

Товариство „Просвіта“, Львів, Ринок 10, Société „Prosvita“, Léopol Rynok 10, Pologne, Association „Prosvita“ Lemberg, Rynok, 10, Poland, East Galicia.

Хто ще не замовив досі книжки

„ІСТОРІЯ „ПРОСВІТИ“ — С. ПЕРСЬКОГО,
хай поспішає з замовленням!

Є це — велика книга (268 ст. друку з 147 образками), та ціна її — низька, всього — 2.50 зл. з пересилкою.

ХТО ЩЕ НЕ ЗАПЛАТИВ ЗА

КАЛЕНДАР „ПРОСВІТИ“

на переступний рік 1936,

хай негайно вишле належність — 1.50 зл., з пересилкою — 2.00 зл. Гроші слати на адресу: Товариство „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

Запросини до передплати журналу

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

на рік 1936.

З днем 1-го січня 1936. р. почався девятий рік видання єдиного в нас популярно-наукового місячника „Життя і Знання“.

„Життя і Знання“ подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні питання й таким чином творить багате джерело для доповнювання й поширювання знання, для самоосвіти, для викладів і читання на-голос по читальнях і в кооперативах.

„Життя і Знання“ повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні „Просвіти“ повинні передплачувати його **обовязково**.

„Життя і Знання“ — журнал корисний і доступний і для молоді. Про нього дуже прихильно висловився І. Український Педагогічний Зїзд у листопаді 1935. року, а шкільна влада поручила його до читання на вечірніх курсах позашкільної освіти на II. ступні замість — читанок. Від квітня 1935. р. журнал друкує в кожному числі дуже цікаві „Спогади Павла Алепського“ з його побуту на Україні в XVII. в.; вони продовжуватимуться й закінчатся в 1936. р.

Оказові зшитки зацікавленим висилає Адміністрація, коли вони цього забажають.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ.

Передплата на рік у краю та в Чехословаччині виносить 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодинокі число коштує 2.— зл.

За кордоном на рік — 21.— зл., на 6 місяців — 11.— зл., на 3 місяці — 6.— зл., поодинокі число 2.— зл.

Адреса: „ПРОСВІТА“, ЛЬВІВ, РИНОК 10.

Передплачуйте видання „Просвіти“.

Ч.

ВИДАННЯ Т-ВА „ПРОСВІТА“

821 (2)

Омелян Терлецький
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Козацька доба

РІК 1936
Книжечка 2.
(Лютий)